

מערך הדרכה לקיסריה \ דני הרמן

* נכון ל-2009 כרטיס הכניסה כולל המיצגים. כל שעה עגולה מוצגים בעברית, ובכל שעה עגולה ורבע באנגלית!! ב"אהל" ליד התאטרון ניתן לראות הסרט כל רבע שעה, בשפה שרוצים לפי זמינות.

העיר נוסדה במקום שכונה קודם "מגדל סטרטון" (Pyrgos Stratonos) או "שרשן" במקורות היהודיים ע"י הורדוס ב-22. על העיר ההלניסטית לא ידוע הרבה. היא בוצרה ע"י זואילוס טירן דור, אך ינאי כבש אותה ב-90 לפנה"ס. עם זאת היא נותרה חסרת חשיבות עד ימי הורדוס.

למה הורדוס בחר לבנות שם?:

לוינ: סיבה פוליטית – דור ועכו היו מחוץ לשליטתו וביפו היו יסודות שעיינו אותן (מלחמ א 292).
(Levine 1975:11-14).

רבן: סיבה כלכלית – שלטון אוגוסטוס סימל פריחה כלכלית וצריכת מוצרי מותרות. הורדוס רצה נקודה צפונית ככל האפשר בתחומי ממלכתו ששם יוכלו האניות לעגון בחורף + תיקונים, ובאביב להיות הראשונות המגיעות לרומא (Raban 1980:8). בפרסומים מאוחרים יותר הוא גם עמד על מיקומה של קיסריה בקצה צירים יבשתיים חשובים כמעבר עירון וואדי מילח (Raban 2003). פחות נראה לי ההסבר שלו שזה קשור ליצוא תבלינים ומלח. הוא בעצמו מודה שמוצרים אלו לא דורשים נמל כה גדול, ולו זה היה המניע העיקרי, היה מפתח הנמל במיקום דרומי יותר..

בכל מקרה רבן ואחרים מראים בדרך זו או אחרת שתכלית נמל קיסריה היה להתחרות בנמל אלכסנדריה. קוסט מסכם כל מניעיו האפשריים:
קוסט: צבאית? – חברו הטוב של הורדוס היה אגריפה אשר אף ביקר פה ב-15. הוא היה מפקד הצי הימי, ויתכן והוא עומד מאחרי הקלעים של יוזמת הבניה, כדי שיהיה מקום עגינה לצי הרומי במקרה של פלישה פרתית נוספת.

* ואולי היה להורדוס צי משלו? קדמוניות טו 21-16 מתעד את הורדוס מסייע למרקוס אגריפה בבוספורוס עם "ספינותיו"!! אך זהו אזכור יחיד, ולדעת קוסט מדובר בספינות בודדות (או שכורות) ולא צי של ממש. אז למה הורדוס מציין עוגן על חלק ממטבעותיו?????.....

למה הורדוס היה צריך לבנות מחדש?:

כאמור היה שם נמל פיניקי-הלניסטי, ושרידים ממנו אף נחשפו, אך מהתאורים עולה שהיה נטוש בימי הורדוס (מלחמ א 408). הכיצד? יתכן כי המקום ניטש בעקבות רעידת אדמה בשנת 90 לפנה"ס, שאולי אף לווה בצונמי שהרס הנמל הישן!.

שמה החדש הוא "סבסטוס" (הנעלה), שמו של אוגוסטוס ביוונית (חנופה מוחצנת של הורדוס לאוגוסטוס לאחר קרב אקטיום. הוא גם יכנה את סבסטי על שמו, ובסבסטי ובפניאס יקים מקדשים לפולחנו!).
סטרטון הוא עיוות יווני של "עבדעשתרת" שם של מלך צידוני מימי אלכסנדר מוקדון שאולי ייסד ישוב במקום לראשונה. היא מוזכרת גם בפפירוס זנון, ורבן מצא 20 מ' מהחוף מגדל עגול (כמו בכניסה הצפונית לעיר) אך שקוע, שהוא אולי מהעיר הפיניקית.
בימי ינאי היתה בידי החשמונאים והמטבעות עם העוגן אולי מעידים כי היה לחשמונאים צי במקום. פומפיוס ב-63 החזיר את העיר לתושביה הנוכריים, ואוגוסטוס העניק אותה לאחר נצחונו בקרב אקטיום להורדוס (-30).

הורדוס כאמור החל בבניה מחדש של העיר ב-22 וחנך סיומה ב-10. יוספוס אינו חוסך מילים בתאור המעוף והממון בו השקיע הורדוס בבנית הנמל והעיר:

מלחמת א, כא, ה-2 (תרגום ל. אולמן): "כאשר הבחין הורדוס על חוף הים בעיר ההולכת ונהרסת – מגדל סטרטון שמה – ו[ראה] כי בזכות מיקומה המעולה תוכל להנות מנדיבות ליבו, בנה את העיר כולה מחדש באבן לבנה וקישט אותה בארמון מלכים מפואר, ובה במיוחד גילה לעיני כול את דוחב הלב הטבוע בו.

לאורך רצועת החוף מדור ועד יפו, שבינהן שוכנת העיר, לא היה נמל.. המלך גבר על הטבע בהוצאות גדולות ובמרצו הרב, ובנה נמל אשר עלה בגודלו על נמל פיראוס.. על הגבעה מול הכניסה לנמל התנשא מקדשו של הקיסר, בולט ביופיו ובמידותיו, ובו פסל ענקי (colossus) של הקיסר, שאיננו נופל בהדרו מפסל זאוס באולימפיה אשר בדמותו עוצב, ופסל של האלה רומא, השווה ביופיו לפסל הרה אשר בארגוס.

Wars, 1, 21, 5-7: "And when he observed that there was a city by the sea-side that was much decayed, (its name was Strato's Tower.) but that the place, by the happiness of its situation, was capable of great improvements from his liberality, he rebuilt it all with white stone, and adorned it with several most splendid palaces, wherein he especially demonstrated his magnanimity; for the case was this, that all the sea-shore

between Dora and Joppa, in the middle, between which this city is situated, had no good haven.. But the king, by the expenses he was at, and the liberal disposal of them, overcame nature, and built a haven larger than was the Pyrecum [at Athens].."
 And over against the mouth of the haven, upon an elevation, there was a temple for Caesar, which was excellent both in beauty and largeness; and therein was a Colossus of Caesar, not less than that of Jupiter Olympius, which it was made to resemble

* בחפירות העיר נמצאו באמת שני פסלי ענק, אחד משיש ואחד מפורפיר, אך הם מזוהים כמתארים קיסרים אחרים. ידועים גם כמה כפות רגליים ענקיות, אך כולם של הרגל הימנית, והיות ונמצאו בקפלה הצמודה להיפודרום ברור כי שמשו מנחות ווטיביות, אל נכון של המתחרים שבקשו לסיים המירוץ עם כל גפיהם..

לנמל קרא הורדוס "סבסטוס", וכן יוספוס מתאר כי הורדוס בנה בעיר בעיר אמפיתאטרון, תאטרון, שווקים, משחקים אחת לחמש שנים, חומות ומגדלים (קדמ' ט 331, טז 136, מלח' א כא ה-ז). עיר זו הגיעה לגודל של 750 דונם.

לאחר מותו והדחת בנו ארכלאוס היתה יהודה כולה מונהגת ע"י נציבים ומושבים היה בקיסריה. מתח מצטבר בין הקהילה היהודית לפאגאנית בקיסריה התפרץ לבסוף בקרבות רחוב בין הפלגים ב66, בעקבות פרשיה באחד מבתי הכנסת של העיר: בית הכנסת היה על אדמה בבעלות נוכרית, והבעל בית לא הסכים למכור האדמה, ואף הקים מבנים בחצר כך הגישה היתה דרך משעול צר. השיא היה כשלמחרת הופיע נוכרי בחצר בית הכנסת "והפך סיר נפוח עם פיו למטה והציג אותו לפני מבוא בית הכנסת וזבח עליו ציפורים לקרבן". בתגובה היהודים הוציאו את ספרי התורה מבית הכנסת והעבירו אותם לנרבתה, ושלחו משלחת לפלורוס. אך המשלחת נאסרה (בטענה כי ספרי התורה הוצאו ללא היתר..), ונוכרי העיר טבחו ביהודים והרגו 20,000. פלורוס שבה את השאר, וכך קיסריה רוקנה מיהודיה. דבר זה גרר התארגנויות של יהודים בערים אחרות כנגד נוכרי המקום = ראשית המרד הגדול!. (מלח ב 285-293).

אך לפני המרד הגדול בקיסריה קורים ארבע ארועים השווים ציון

א. מות אגריפס

בתוך תקופת שלטון הנציבים, ישנה תקופה קצרה בה מלך אגריפס הא', נכדו של הורדוס. יתכן ובית המלוכה של הורדוס היה נמשך, אלמלא מותו בטרם עת של אגריפס, שקרה ב- קיסריה. והדבר מתואר הן בברית החדשה והן אצל יוספוס:

מע"ש יב 20-23: "סכסוך חריף היה בין הורדוס לבין אנשי צור וצידון. הם באו אליו ביחד ואחרי שהתריצו אל בלסטוס, הממנה על חצר המלך, בקשו שלום, שכן פרנסת ארצם היתה תלויה בארץ המלך. 21 ביום המיעד לבש הורדוס לבוש מלכות, ישב על כס המשפט ונשא לפניו נאום. 22 "זה קול אלהים ולא קול של אדם!" הריע הקהל. 23 מיד הכהו מלאך יהוה משום שלא נתן את הכבוד לאלהים; הוא נפח את נפשו כשהוא אכול תולעים."

Acts 12:20-23: "Then Herod went from Judea to Caesarea and stayed there a while. 20He had been quarreling with the people of Tyre and Sidon; they now joined together and sought an audience with him. Having secured the support of Blastus, a trusted personal servant of the king, they asked for peace, because they depended on the king's country for their food supply. 21On the appointed day Herod, wearing his royal robes, sat on his throne and delivered a public address to the people. 22They shouted, "This is the voice of a god, not of a man." 23Immediately, because Herod did not give praise to God, an angel of the Lord struck him down, and he was eaten by worms and died."

מותו של אגריפס בקיסריה מתועד באופן דומה גם אצל יוספוס:

"וכבר מלאה שנת שלוש למלך אגריפס על כל ארץ יהודה, והוא בא לערי קיסריה.. ביום השני לבש אגריפס בגד עשוי כולו כסף מעשה אורג נפלא ובא לתאטרון בתחילת היום. שם בשעה שנפלו על הכסף קרני השמש הראשונות, קרן והבריק להפליא ונצנץ עד להבהיל ולעורר פחד במסתכלים לעברו. כשנזדקף כעבור זמן קצר ראה את האוח יושב על איזה חבל מעל ראשו. מיד הבין שזה מלאך (מבשר) רעות.. והוא חש כאב בליבו. מיד נעור בו גם מיחוש במעיים, בהתחיל בחזוקה.. הוא הובא אפוא בחפזון אל הארמון.. חמישה ימים רצופים התיסר בכאב מעים והוציא את נשמתו בשנת 54 להיוולדו ובשנה ה' למלכו" (קדמ' יט ז ב 343-354, גרסת שתי מלים גם ב מלחמת ב יא ו).

*** איפה מת אגריפס???: לפי מע"ש זה קרא "בכס המשפט", ואנו לא יודעים איפה זה. לפי יוספוס זה קרה "בתאטרון", וקרני הבוקר שנצנצו על בגדיו הביאו למותו.. אלא ש – התאטרון של קיסריה פונה מערבה.. עד הצהרים כל אזור הקבאה בצל..**
אפשרות יחידה (לדעתי) – מדובר בקצה הקבאה המערבית של ה"היפוסטדיום". אזור זה היה לדעת אזור VIP כיון שהיה מקושר ישירות לארמון!!

סיבת המוות של אגריפס: תאור מע"ש חשוד מאד כספרותי, ומוות "אכול תולעים" מתועד אצל הרבה רשעים כגון אנטיוכוס ה"הרשע" (מק"ב ט 9), הורדוס (קדמ' יז 169), כה"ג שחטא (יר' יומא א ה לט ע"ב), ופריטמה מלכת קירני (הר' ד 205) (תולעים כגורמי נזק בריאותי במטפורה מופיע גם במרקוס ט 48). ולכן למרות שלוקאס "רופא" (אל הקולוסים ד 14), הרוב מתיחס בחשדנות לתאור זה. לאור התאור בקדמ' (גם אם הוא אינו ספרותי כפי שניתן ללמוד על שאר מרכיבים בסיפור..) אז יתכן כי הורעל, וד"ר שמואל אדלר יעץ לז. שוורץ כי אולי אגריפס חלה באוטם חמור בשריר הלב, או ניקוב אחד הקרביים (כיב הקיבה, או קיב התריסרון).

* ע"פ יוספוס נוכרי העיר ששמחו על מות אגריפס הראשון (שהיה יהודי), לקחו פסלי בנותיו והציבו אותם בבתי הזונות שבעיר.

ב. שהיית פאולוס שנתיים בכלא של קיסריה:

שאלו \ פאולוס שנעצר בהר הבית ונחקר ע"י הסנהדרין (...). הועבר ע"י הרומאים לקיסריה (להגנה עליו מפני התנכלות הסנהדרין... **מע"ש כג 23**) שם הובא לבירור מול הנציב פליקס ולעימות מול חנניה הכה"ג. הוא שוהה במעצר בקיסריה שנתיים (סביב 60), וכשהנציב החדש פורקיס פסטוס מעמת אותו שוב הוא דורש משפט מול הקיסר (**מע"ש כה 11**). לפני ההפלה הוא מספיק להתראין אצל אגריפס הב' וכמעט משכנע אותו (**מע"ש כו 28**) אך לבסוף נשלח למשפט ברומא.

* סוף הסיפור שאין תעוד של משפט מול הקיסר אלא "ושם הותר לשאול להתגורר לבדו עם חיל ששמר עליו" (מע"ש כח 16), ושם הוא נפגש עם היהודים במקום ו"שואל ישב שנתיים שתמימות בדירה ששכר לו, וקיבל את כל הבאים אליו. הוא הכריז את מלכות האלוהים ולמד על-אודות האדון ישוע בלי כל פחד ובאין מפריע" (מע"ש כח 31-30). ע"פ אבסביוס הוא הוצא להורג ברומא, בימי נירו, בשנת 64 או 67.

ג. התנצרות קורנליוס וקיסריה:

מע"ש י 1-2: **"איש היה בקיסריה, קורנליוס שמו, שר מאה מן הגדוד הנקרא האיטלקי. חסיד היה וירא אלוהים הוא וכל ביתו, וגומל חסדים רבים לעם, ומתפלל בכל עת."**
 Acts 10:1-2: **"A man named Cornelius lived in Caesarea. He was a Roman commander in the Italian Regiment. Cornelius and all his family were faithful and worshiped God. He gave freely to people who were in need. He prayed to God regularly."**

קורנליוס חווה חזיון ובו מלאך אומר לו לקרא לפטרוס, הנמצא באותה עת **ביפו**. פטרוס מתארח אצלו, ובסוף הפגישה יורדת רוח הקודש וגורמת למאזינים לדבר בשפות שונות (!! מיני-פנטקוסט!!):

מע"ש י 44-45: **"בשעה שדיבר כיפא את הדברים האלה צלחה רוח הקודש על כל השומעים את הדבר. המאמינים בני המילה אשר נלוו אל כיפא השתוממו על שמתנת רוח הקודש נשפכה גם על הגוים."**
 Acts 10:44-45: **"While Peter was still speaking these words, the Holy Spirit came on all who heard the message. The circumcised believers who had come with Peter were astonished that the gift of the Holy Spirit had been poured out even on the Gentiles."**

וכיפא מגיב:

"האם יכול משהו למנוע את הטבילה במים מאלה שקיבלו את רוח הקודש כמונו?"; הוא ציוה עליהם להיטבל בשם ישוע המשיח. אחרי כן בקשו ממנו להשאיר אצלם כמה ימים."
"Then Peter said, "Can anyone keep these people from being baptized with water? They have received the Holy Spirit just as we have." So he ordered that they be baptized in the name of Jesus Christ. Then they asked Peter to stay with them for a few days."

==> יחד עם החזיון ביפו זהו הארוע החשוב ביותר בתולדות כנסית הגוים (=הכנסיה כיום)!!!!!! כל נוצרי (לא יהודי..) המבקר בקיסריה צריך להודות לפטרוס וקורנליוס על אותו ארוע..

* **איפה בית קורנליוס?** לאחרונה הציע הולום שהכנסייה המתומנת שנבנתה בתקופה הביזנטית על גבי האוגוסטאום הוקדש לקורנליוס. הדבר אפשרי, אך לא ודאי, ויתכן כי "בית קורנליוס" עדיין מחכה לחשיפה ע"י ארכיאולוגים.
בתקופה הצלבנית נבנתה כנסייה בסמוך להיפודרום המזרחי, שם כביכול הוחזקו עצמות קורנליוס (ובנות פיליפוס).

ד. פיליפוס וקיסריה:

ע"פ מע"ש פיליפוס פעל במישור החוף, ולבסוף התישב בקיסריה:

מע"ש ח 40: "ופיליפוס נראה באשדוד. הוא עבר ובשר בכל הערים עד בואו לקיסריה."
⁴⁰ Philip, however, appeared at Azotus and traveled about, preaching the gospel in all the towns until he reached Caesarea.

בהמשך פאולוס יבקרו וישהה כמה ימים בביתו (מע"ש ט 30).
ע"פ מסורת מקומית בנותיו נודעו כבעלות יכולת נבואה.
ע"פ המסורת הנוצרית, פאולוס כתב חלק מאיגרותיו כשהיה בכלא בקיסריה, ובנות פיליפוס סייעו לו להפיצן.
* **איפה בית פיליפוס?** ביתו של פיליפוס זוהה והתקדש ככנסייה בתקופה הביזנטית. גם ביתם של בנות פיליפוס נתקדש בתקופה הביזנטית, ונודע בשם "**בית הבתולות המתנבאות**".
בתקופה הצלבנית הוחזקו עצמות בנות פיליפוס בכנסייה ליד ההיפודרום המזרחי.
כיום לא ידועים אף אחד מאתרי הקודש הללו! – אתגר לדור הבא של ארכיאולוגים..

אספסיאנוס וקיסריה: בקיסריה אף ארע ארוע חשוב בתולדות האימפריה

הרומית - שם אספסיאנוס הוכתר ע"י לגיונותיו!

מלחמת ד, י, ד (תרגום ל אולמו): "כך התאספו כולם יחדיו, עודדו איש את רעהו, קידמו את פני אספסיאנוס בשם "אימפרטור", והפצירו בו להציל את המדינה העומדת בפני סכנה. אספסיאנוס אמנם זה זמן רב רב לשלום המדינה, אך מעולם לא התכוון להשיג את השלטון לעצמו.. אבל כאשר סירב [לדרישתם] לחצו עליו מפקדי צבאו ביתר שאת.. ומאחר שלא התרצו, נעתר לבסוף לחייליו אשר הכריזו עליו כאימפרטור."
יוספוס מוסיף בהמשך כי הוא זוכר את נבואת יוספוס על כך, מוציאו מקהל האסורים, ומשחררו מכבליו (מלחמת ד י ז)

אך שאר היהודים אינם זוכים לחסדים שהם. לאחר חיסול המרד היהודי טיטוס עורך שעשועי המתת שבויים יהודיים בקיסריה פיליפי וקיסריה מריטימה, ולכבוד יום ההולדת של אחיו הוא עורך טבח מיוחד בקיסריה של 2500 שבויים יהודים (מלחמת ז,ג,א)

קיסריה בתקופה הרומית-מאוחרת, וביזנטית

כתגמול לעיר על סיועה בדיכוי המרד היהודי, העניק לה אספסיאנוס, מעמד קולוניה מוגבל, כפי שמעיד הכיתוב על מטבעות העיר הראשונים "**קיסריה קולוניה פרימה פלאויה אוגוסטה**". קיסריה מאז היתה לבירה של פרובינקיה פלשתינה בתקופה הרומית המאוחרת. בימי ספטימיוס סוורוס עלתה העיר למעמד מטרופולין וכונתה "**מטרופולין של הפרובינקיה סוריה פלסטינה**".
בימי אלכסנדר סוורוס היא היתה בירת פלשתינה, ולאחר שחולקה לשלוש פרובינציות (____), נותרה קיסריה בירת "**פרובינקיה פרימה**".
* מטבעות העיר הקדומים מעידים כי הנמל ("סבסטוס") היה ישות עצמאית שטבעה מטבעות משל עצמה. לתופעה זו אין מקבילה, והיא מפסיקה בימי דומיטיאנוס.
* בתקופה הביזנטית העיר תגיעה לשיא גודלה, ושמרה על חשיבותה כבירה. חומת העיר היתה באורך 2.6 ק"מ, וסה"כ תושביה מוערך **ב-100,000 איש**.
בהתאמה לבישוף העיר היה מעמד "מטרופוליס א"י", מעמד חשוב יותר משל בישוף ירושלים..
חפירות העיר חשפו רחובות ובתים, ולפי המקורות חלק מהרחובות היו גם מקורים. בעיר תססו ארבע קבוצות תרבותיות-דתיות שונות:

פאגאניות בקיסריה הרומית-ביזנטית: היות העיר מקום מושב הנציב הרומי הביאה לפריחת המתחמים הפאגאניים והחילוניים בתקופה הרומית המאוחרת, ואף בתקופה הביזנטית. העדויות על בניית הורדוס בעיר מלמדת שמראשיתה היתה בנויה בעיקר לפאגאנים: **אוגוסטאום, תאטרון, אמפי-תאטרון, והיפודרום, וכינון משחקים בסגנון האולימפי**, כולם מעידים ברורות על כוונות הורדוס. ההיפודרום המזרחי ימשיך לתפקד עד 6מ, והתאטרון הוסב למצודה רק בשלהי התקופה הביזנטית. בתקופה הרומית המאוחרת עדויות לריבוי **פילוסופים** בעיר וידוע בממצא הארכיאולוגי

¹ תלמוד ירושלמי, נזיר ז א 56א; תוספתא אהלות 18, 13; אבס. מרטר. פל 9 12.

שני פסלי פילוסופים וכתובת הקדשה על עמוד של תושב העיר לפילוסוף אותו כיבד. **(להשלים**
מקתדרה האחרון ועתיקות..)

יהדות בקיסריה הרומית-ביזנטית: לאחר המרד הגדול הוכרזה קיסריה ע"י חכמים כבלתי טהורה בשל אופיה הנכרי (וודאי גם בשל ההוצאות למוות של יהודים שנעשו שם בסוף המרד..). העיר אף לא נחשבה לחלק מתחומי א"י.

ברם לאחר מרד בר-כוכבא השתנה היחס לעיר: היא הוכרזה שוב חלק מא"י, ויהודים שגלו מחבל יהודה החלו מתישבים בה. רבן שמעון בן גמליאל הכיר את קהילת קיסריה כשומרת על מצוות מסוימות בקפדנות. ר' יהודה עודד התישבות יהודים בערים מעורבות, ולשם כך העניק זכויות הלכתיות מסוימות ליושבי הערים, כגון שחרור מטומאת גוים וטומאת מתים. בימיו הוא גם פטר יהודי קיסריה ממעשרות ושביעית. מנגד בימים אחרים חויבה הקהילה במעשרות, אפילו על סחורה שהגיעה מחו"ל דרך הנמל.

- בקיסריה חוברת **מסכת נזיקין**, כנראה על ידי הגוף "רבנן דקיסרי" המופיע בכמה מקומות בתלמוד.

- מחכמי קיסריה: ר' הושעיה²; ר' אבהו³; ר' יוסי בן חנניה; ר' יצחק נפחא; ר' חנינה בן פפא⁴; ר' יוחנן⁵; ר' אלעזר; ר' שמעון; ריש לקיש; ר' אמי; ר' זרקון, ור' חזקיהו. סה"כ מוזכרים חכמי קיסריה 140 בתלמוד, ובעיקר ר' אבהו.

- היו מיהודי קיסריה שהיו אמידים, אך היו שאיבדו נכסיהם. כך מסופר על ר' אבהו ששילם חובותיו של יהודי שאיבד נכסיו ועמד למכור עצמו להיות גלדיאטור.

• אחד מהסיפורים בגמרא מתעד שני חכמים ההולכים ברחוב בקיסריה ושומעים מבכנס את הקהילה אומרת את **שמע ישראל** ביוונית, ואז מתפתח דיון האם הדבר כשר (____). עדות זו חשובה ללמד על ההתייונות הקיצונית בקרב רוב היהודים בתקופה הרומית מאוחרת – ביזנטית. ר' אבהו מצידו התיר קריאת מגילת אסתר ביוונית, ואף את ספרי המקרא בעברית עם תרגום ליוונית. מסופר שהוא אף לימד את בנותיו יוונית. בהתאמה בבכנס של קיסריה הכתובות כולם היו יוונית (חוץ מהמילה "שלום").

להשלים!!!

• מנגד בתלמוד פסוק המעיד יפה על היחס העיון של חכמים לקיסריה בשל פגניותה: "קיסריה וירושלים – אם יאמר לך אדם חרבו שתיהן, אל תאמן, ישבו שתיהן – אל תאמן. חרבה קיסריה וישבה ירושלים, חרבה ירושלים וישבה קיסריה – תאמן". במקומות אחרים מכונה קיסריה – "קיסרי בת אדום".

• ממזרח לעיר במשך 19 נחשפו 27 מצבות קבורה יהודיות ממ 5מ 6מ. המעניינת שבהם "מצבת מגאס עושה הנעליים הבבליות בן זריקא". כולם נעלמו בשוק העתיקות..

• ידוע גם על יהודים מקיסריה שנקברו בבית שערים.

בית הכנסת של קיסריה: חפירות ארכיאולוגיות בצפון העיר חשפו שרידי בכנס הכוללים כותרת ובה מנורה ושברי כתובת שהכילה את כ"ד משמרות הכהונה.

האם הפסיפס הצמוד לדרך העפר לאמה הוא הבכנס????

* לפי מאלס אספסיאנוס הפך אחד הבתי כנסת לבולטריון. טרם אותר ממצא תואם..

שומרונות בקיסריה הרומית-ביזנטית: אנו יודעים על מרידות שומרונים בעיר בשלהי התקופה הביזנטית. יתכן שהמתחם מעל הכלא העירוני של מו היה בכנס שומרוני, וזאת, לדעת פטריך, כיון שהוא פונה לכיוון הר גריזים.

הנצרות בקיסריה הרומית-ביזנטית:

1. ב 1966 מתקיימת בעיר מועצה נוצרית חשובה, בראשות הבישוף הראשון של העיר, **תאופילוס**. בין השאר הועידה מחליטה **שיום ראשון של פסח**, המנציח את תחייתו של ישו, יוחג תמיד ביום ראשון. בהמשך מנהג זה הפך לנוהג בכל קהילות תבל, ועד ימינו.

² ר' הושעיה נולד בלוד, עשה שנים רבות בציפורי, וחיבר קובץ משניות משלו, עד שנודע בכינוי "אבי המשנה". רבנים בדורות שלאחריו אמרו שכל מסורת שמוצאה איננו מבית מדרשו של ר' הושעיה איננה ברת סמכא. היו מתלמידיו של ר' הושעיה שנודעו כרבנים: ר' יוחנן, ר' אלעזר, ר' שמעון בן לקיש, ור' אמי.

³ היה ראש קהילת חכמי קיסריה בשנים 280-320. מוזכר הכי הרבה מחכמי קיסריה בתלמוד. עסק גם בענייני יום יום: דן בתקינותן של מידות ומשקולות בשוק קיסריה, הורה איזה דגים ראויים למאכל; קבע איזה חלקי שומן וגידיים שייכים ללקוח, ואיזה חביות יין של נכרים היו כשירים לשימוש יהודים. סמכותו הוכרה אף אצל נוצרים, והתלמוד מספר שכאשר בא לבקר בבית נציב קיסריה, יצאו לעומתו נשות בית הקיסר ושרו לו: "גדול עמו ודבר אומתו, נר המאיר ברוך בואך בשלום".

⁴ נודע במיוחד כדרשן מעולה וכבקי בכתבי הקודש.

⁵ שהה שנים רבות בקיסריה, ולבסוף עמד בראש ישיבה בטבריה.

2. בשנים 232-253 יושב בה **אוריגנס** ומנהל ספריה חשובה, ובה הוא יוצר את מפעלו הידוע ביותר: **ההקספלה**, תרגום של התנך ליוונית כאשר מול כל מילה בעברית הציב טרנסקריפציה ביוונית, תרגום שלו (aquila?), תרגום השבעים, תרגום "סימכוס האביון" (יהודי-נוצרי), ושל תאודותיון. המקור לא השתמר, אך שימש בעת העתיקה חוקרים רבים. אוריגנס ייסד בקיסריה ספריה ומוסד לימוד נוצרי חשוב שמשך אליו חוקרים מכל המזרח. בכלל אוריגנס נחשב לתיאולוג הראשון, וכן דמות מופת (הוא מכר כל נכסיו ואף סירס עצמו בהשראת מתי יט 12)... מנגד דיעות קיצוניות מסוימות שלו נחשבו בהמשך לכפירה, ולכן מעולם לא תויג כקדוש. לצורך לימודיו למד עברית, וקרא מגילות, כולל מגילה ש"מצא ביריחו" (!).

3. לאחר מות אוריגנס המשיך את ניהול ספרייתו **פמפילוס**, שגם ארגן את כתביו. פמפילוס גם נודע כמורהו של **אבסביוס**. פמפילוס מת כמרטיר בעיר, בימי דיוקלטיאנוס, וזאת לאחר שישב שנתיים בכלא העירוני. אבסביוס מספר כיצד נהג לבקר אותו, ואף עסק יחד איתו שם בהגהת ההקספלה.. אולי הכנסיה האוקטוגונית היא על שם פמפילוס!?!.

4. 313-340 בקיסריה מתישב **אבסביוס**, ומממנה גם בישוף העיר. על בסיס הספרייה המקומית בעיר (מעריכים כי הכילה 30,000 כתבי יד!) הוא כותב כמה מספריו החשובים: ותולדות הנצרות עד ימיו ("היסטוריה כנסייתית"); לקסיקון גיאוגרפי של א"י ("האונומסטיקון", כאלף ערכים!); "על המרטירים של פלשתינה"; "חיי קונסטנטיין"; ופירוש על תרגום השבעים והב"ח. בימיו, ובמצוות קונסטנטינוס נעשו חמישים עותקים ל"הקספלה" של אוריגנס. הוא גם ממעצבי הקרדו בוועידת ניקיאה.

5. במ4 גם **הירונמוס** יושב בעיר, ומתרגם האונומסטיקון ללטינית. בספריה לומדים וחוקרים גם מלומדים **נוצרים גרגורי נזיאנוז, ובסיל "הגדול"**.

6. עד 471 בישוף קיסריה היה גם מטרפוליטן א"י, תפקיד יותר רם מבישוף ירושלים!... העיר עצמה היא בירת "פלסטינה פרימה".

7. ב528 נולד בעיר **פרוקופיוס**, שברבות הימים יהיה ההיסטוריון של יוסיטיניאנוס בקונסטנטינופול.

סה"כ קיסריה היתה מרכז ללימודי נצרות, וגם צליינות. הנוסע מברודו מזכיר כי שם הוטבל **קורנליוס ע"י פטרוס**. בימי פאולה כבר מזוהה **בית קורנליוס**, כמו גם **בית פיליפוס וארבעת בנותיו**. תיאודוסיוס 530 לערך מזכיר גם את אתרי קברי **פמפיליוס ופרוקופיוס**. מקורות אחרים מלמדים אותנו על אתרי צליינות נוספים בעיר: **קפלת פרוקופיוס, קפלת אאופמיה, קפלת מריה, וקפלת אנטסטיס הפרסי**.

קיסריה בשלהי התקופה הביזנטית: במ6 עדויות גם לקהילה שומרונית גדולה בעיר ויחד עם היהודים מרדו 484 וב 548. כתוצאה מכך תאטרון העיר הופך לקסטרו, והעיר רבתי מבוצרת. * מנגד ההשקעה הרבה באמות המים מלמדת שאוכלוסית העיר גדולה מאד. מעריכים אותה 100,000 איש בשיאה. שטחה היגיעה ל1500 דונם.

קיסריה המוסלמית: ב640 נכבשת קיסריה ע"י הערבים, לאחר מצור של שבעה חודשים. תחילה קיסריה אינה אטרקטיבית – בכתיב מעוויה, החליף האומאי הראשון הנחיה שלא לרכוש אדמות בתחום קיסריה, כיון שהאדמה ביצתית. אך בהמשך יחס זה משתנה, ומתחדש הישוב במקום. הערבים סותמים בכונה את הנמל הפנימי ביותר, ובונים שם שכונה. פרנסת העיר גם בכתישת שיש לסיד. הכנסיה המתומנת כנראה הופכת למסגד.

מוקדסי במ10 מתאר העיר באטרקטיבית ביותר: **"על חוף הים הביזנטי אין עוד עיר יפה ממנה, ראויה לתהילה ומשופעת בכל טוב כקיסריה. יש בה שפע של מותרות והיא מלאה במוצרים שימושיים, מיקומה נח ופירותיה מעולים. וכמו כן מפורסמת בשל חלב התאואים (גמוסים) ולחמה הלבן. העיר מוגנת על ידי מבצר בלתי חדיר שחומותיו מקיפים את אזורי המגורים, מי השתייה לתושבים באים מבארות ובורות מים ויש בה מסגד יום השישי המפואר.."** תאור דומה בכתיב הנוסע הפריס נאסר חוסרו: **"קיסריה היא עיר נאה, יש בה מים זורמים, תמרים, עצי תפוז, ומיני לימונים. לה חומה חזקה ובה קבועים שערי ברזל ולה מעינות מפכים. מסגד יום ו' שלה יפה למראה, ולעיני המתפללים במסגד הנשקף לים"**.

בהתאמה נתגלו ברובעי המגורים הרבה מחסנים מרוצפי פסיפס עם שקע, ואולי היו אלו לאחסון גרעיני החיטה הלבנה. ערב הכיבוש הצלבני העיר פרוחה ממסחר. נתגלו בה קנקנים רבים, וכן מטמון כלי מתכת.

בימי המוסלמים מוחזרו הרבה מפסלי העיר ולוחות השיש שלה לסיד. כנראה שכל מושבי התאטרון פורקו לשם כך כבר אז.

קיסריה הצלבנית:

1099 גוטפריד מביון סועד עם **חמיר קיסריה** וכורת חוזה עימו, כדי לשמור רוב כוחותיו לקרב על ירושלים. אך בסוף הארוחה הוא מת בפתאומיות. (גרסא אחרת: מת מירי חץ בעכו..)

1101 בלדווין אחי גודפרי סבר (וכנראה בצדק..) כי אחיו הורעל, וכובש העיר לאחר שבועיים של מצור, וטובח תושביה, כולל במסגד העיר. שלל הכיבוש כולל כמויות גדולות של פילפל, אך יותר חשוב – את "הגביע הקדוש".

"הגביע הקדוש" מקיסריה: לאחר כיבוש העיר ב-1101 צלבנים מגנואה מוצאים כלי זכוכית ירוק שזוהה כ"סאן גארל" – הגביע הקדוש, כלי היין שכביכול שימש את ישו בסעודה האחרונה, ונוספו לו אגדות רבות נוספות.⁶ עד היום הוא מוצג בגנואה, בכנסית ס. לורנצו, שם הוא ידוע כ *sacro catino*, האגן הקדוש.

הגביע נבזז בהוראת נפוליאון לאחר שכבש את איטליה, אך אח"כ הושב לגנואה, אם כי שבור. אז גם הוכח שהוא לא מאמרלד, אלא זוהי זכוכית ירוקה ממצרים.

המקום בו עמד מסגד העיר הופך לקתדרלה המוקדשת לפטרוס⁷. המקום היה למושב ארכיבישוף. כנסיה שניה שמוקמת בעיר ע"י יוצאי גנואה מוקדש לקדוש גנואי – ס. לורנצו.⁸ הם גם מקבלים חזקה על שליש מהעיר.

1108 מעמדה של קיסריה מועלה לדרגת סניורה עצמאית, כשתחומי נחלתה מעתלית ועד נחל פולג, ולמזרח עד מורדות הכרמל והשומרון. שיטחה מגיע ל-120 דונם, ומספר תושביה מגיע לכ-5000, וכולל מיעוטים של נוצרים מזרחיים, יהודים, ואף מוסלמים. עם זאת היא פחות חשובה מבתקופה המוסלמית – אמות העיר ונמל העיר לא מתפקדים, והמסחר בה מוגבל.

המזח הצלבני: מצפון לנמל קיסריה ההרודיני השקוע כנראה בימי הצלבנים מוקם מזח המורכב מ-60 עמודי בנין בשימוש משני. תאריכו של המזח אינו ודאי. לדעת אבנר רבן המזח נעשה ע"י ג'זר פחה כאשר הוא שדד עתיקות העיר בשיטתיות!!

1173 בנימין מטודלה מבקר בעיר. לפי עדותו **"העיר יפה וטובה על שפת הים.. מתגוררים בה מאתים יהודים ומאתים כותיים"**. הוא גם מזהה העיר עם גת המקראית.

אתרי קודש נוצרים בקיסריה הצלבנית: צלינים של התקופה הצלבנית ממשיכים לזהות אתרי קודש נוצרים בעיר. סמוך להיפודרום הוקמה כנסיה בה הופקדו **עצמות קורנליוס (!)**. האובליסק בהיפודרום עצמו זוהה כ"**שולחנו של ישו**"; שני העמודים הקטנים שלידו זוהו כ"**נרות האדון**".

1187 לאחר קרב קרני חיטין העיר נכבשת ע"י סלאח א-דין כמעט ללא קרב.

1218 (כנראה לאחר הסכם) קיסריה מיושבת מחדש ע"י אבירים צלבנים, וגי דה בריאן מתחיל לבצר מחדש העיר. הוא מתמקד בבניית המצודה שעל המזח הדרומי.

1220 קיסריה מותקפת ע"י אלמלך אל מועטם עיסא. לאחר ארבע ימי לחימה הצלבנים מתפנים דרך הים. המוסלמים מחריבים המצודה.

1251 **לואי הט'** מבצר שוב העיר, ובקנ"מ גדול. חומה של 1600 מ' תוחמת שטח של 120 דונם, והשתמרותם מרשימה עד היום. ההיסטוריונים מפארים את חלקו של המלך בבניה עד כדי השתתפות אישית: **"המלך נשא אדמה מהחפיר לסל"**; **"המלך נשא על גבו את האבנים וזברים**

אחרים הדרושים לבניית החומות". על אף הבניה המרשימה העיר עומדת בביצורה 15 שנה בלבד. 1265 בייברס מסתער על העיר. למרות שהביצורים יעילים מאד, ממודיעין הוא לומד שפשוט אין מספיק לוחמים בפנים, והוא מתקיף העיר בו זמנית בסולמות מכמה מוקדים.. לאחר שישה ימים נכנעים גם הלוחמים שבמצודת הנמל (המסעדה כיום), ונוטשים העיר דרך הים. בייברס מבצע הרס שיטתי של העיר, וסותם החפיר. בהמשך יבצע מדיניות זו גם בארסוף, יפו, ואשקלון.

קיסריה בעת החדשה:

שוד העתיקות: בימי הביניים וימי השלטון התורכי עתיקות קיסריה נשדדו בקנ"מ רחב. הקרבה לים אפשרה שוד של פסלים גדולים, שרד דרך הים היה ניתן לשנע אותם. יש הערכה שהעמודים בכנסית סט. מרקו בונציה מקורם בקיסריה, ולדעת רבן **"מזח העמודים הצלבני"** בעצם הוקם ע"י ג'זר פחה כששדד את קיסריה בשיטתיות. **חאן אל עומדאן** (אכסנית העמודים) בעכו למשל, מורכבת כולה מעמודים שדודים מקיסריה. עמודיה מעטרים גם **המסגד הגדול ביפו** (אחמדיה).

סוקרים מ-19 מתעדים כיצד הבוסנים במקום התפרנסו ממש ממכירת אבנים מעתיקות קיסריה. שומכר ב-1888 מתעד את ה"תעשייה", ומציין כי הוא פעיל במיוחד בהיפודרום, שם היו אלפי אבנים מסותתות. הרבה הלכו ליפו. חלוצי חדרה גם הם קנו אבנים לבנין חדרה. בראשית 2000 היתה זו תעשייה של ממש. **ד"ר ראש** שסקר התופעה בימי המנדט רשם: **"אבו-חסן.. לפני שנים רבות מצא גוף של אדם ענק, קרוץ משייש לבן. הוא הלך לחיפה, קנה בקהילה הגרמנית מסור מיוחד, וניסר**

⁶ גבב של מסורות נוצר סביב אותו גביע: בימי המקרא היא שמשה לטקסי פולחן שמש באתיופיה. היא הובאה לשלמה ע"י מלכת שבא ונתנה לו כשי. היא נשמרה בבית האוצר המלכותי עד לתקופת הורדוס, ואח"כ עברה לידי יוסף ניקודמוס, ממכובדי העיר. הוא העמיד אוהת לשימוש של ישו בליל הסדר. עם הצלבו אסף יוסף מארימתאה את דם ישו לתוך הגביע, וכך הוא נודע גם בשמו הנוסף תוך שיבוש אותיות "סנג ראל" – הדם המלכותי. הכלי הובא לקיסריה ע"י פיליפוס ונשמר ע"י הקהילה הנוצרית במקום. עם הכיבוש המוסלמי הוא עבר לידיהם, ונשמר במסגד העיר. הצלבנים מצאו אותו עם כיבוש העיר, ולקחו אותו לגנואה שם הוא מוצג עד היום, שם הוא מוכר בכינוי "סקרו קניטו" – האגן הקדוש. במצוות נפוליאון לאחר שכבש איטליה נלקח הגביע, אך אח"כ הוחזר, עם כי שבור. שבירתו איפשרה ללמוד שהוא אינו עשוי אמרלד (כפי שהצלבנים סברו), אלא זהו כלי זכוכית ירוקה שנעשה במצרים.

⁷ כנראה שהיא מעולם לא הושלמה, כיון שהמתמכים המלאכותיים התמוטטו, ואז בנו כנסיה יותר צנועה לידה.

⁸ יתכן ששרידיה אותרו בסקר הבריטי בקרבת ה"מזח הצלבני". כיום לא ניתן לראות מהם כל שריד, וכנראה שאבניה שימשו להקמת הכפר הבוסני ב-1884.

בו את הגוף לחלקים. מלאכת הניסור נמשכה שבועות מספר. מחלקים אלה, אומרים, הותקנו לאחר מכן מצבות וצלבים.. מי ימנה את מספר הפסלים שמכר, מהם שלמים, מהם חצאים, מיספר העמודים.. והכול בזל-הזול, תמורת בישליק או שניים". במקום אחר הוא מספר על אחד עזיז, שהגיע לקיסריה הבוסנית בחוסר כול, ונהיה עשיר דרך מכירת עתיקות קיסריה. לקוחותיו מנו רוקפלר הצעיר, מורגאן, ואנשי הקונסוליה האמריקאית בחיפה..

1586 הנוסע הפלמי זוארט מתאר העיר: **"בין החורבות הבלתי מרשימות מתגוררים עתה רק כמה נפשות עלובות וערבים החיים על שוד".**

1630 הנוסע הפרנציסקני איוג'ין רוג'ה מתאר את קיסריה: **"כיום זהו ישוב דל המשמש קרבן למעשי שוד תכופים.. במקום רק כמה משפחות של מוירים (מוסלמים) ושבע עד שמונה משפחות של יהודים, המתגוררים בבתיים דלים בקצה המזרחי של קיסריה. הם הרחיקו את מגוריהם מפחד אבירי מלטה העולים מאוניותיהם למטרות שוד ותפיסת עבדים. מסחר היהודים הוא בצמר גפן, שמן זית, שמן, שומשומין, וחיטה. הסחורה באה מבפנים הארץ, והקונים הם יוונים המגיעים מקושטא בדרך הים".**

סה"כ מקורות מ18-19 מתארים קיסריה כמקום חרב, נידח, דוחה, ומסוכן בשל שודדים התוקפים מבקרים. תרמו לכך גם מיקומו בין ביצות וחולות נודדים. המבקרים במקום מדגישים את חורבנה הנוכחי אל מול פארה בעבר. כך למשל משלין (1848): **"נדדתי בין החורבות לבדי. במקום לא היתה נפש חיה ולעולם לא אשכח את הרושם העז שעשו עלי הבדידות, השקט, והשממון המוחלט ששררו במקום".**

את סבת חורבנה של קיסריה היטיב לתאר ג.א. סמית – כל עוד העיר היתה בשלטון שחינוי לו הקשר למערב, העיר פרוחה, והתגברה על תנאי הישוב הגרועים במקום. אך ברגע שהיתה בחזקת המוסלמים, שלא היו יורדי ים, וגם לא יחסו לקשרים עם המערב, ירדה העיר וסופה שהפכה לעיי חורבות.

הכפר הבוסני בקיסריה:

1878 הקיסרות האוסטרו-הונגרית פולשת לבוסניה. המוסלמים שקודם התעמרו בנוצרי המקום, חוששים מנקמה, ובסיוע הסולטן התורכי בורחים לא"י (התורכים תומכים בהם, כדי לישובם באזורים אסטרטגיים באימפרייתם). חלק מתיישבים בפרדס חנה, אך בשל הקדחת כעבור שנתיים (1884) הם עוברים לקיסריה ומקימים בו כפר בשם **"קיסאריה"**. בשיאו מגיע הישוב 15 בתי אב, ושני מסגדים. הם מתפרנסים מחקלאות ושיווק מועט דרך הים. בהדרגה מתיישבים במקום גם מוסלמים מקומיים, וכן חלק מהבוסנים עוברים לחיפה. ב1948 מופסקים החיים המוסלמים במקום. הם עוברים בחלקם לבקה אל גרביה, ולאתרים ביהודה ושומרון. חלק מהבוסנים התישבו ביאנון שממזרח לשכם, שבתיהם עם הגגות רעפים האדומים בולטים בארכיטקטורה הערבית המקומית עד היום.

1913 **אחמד בק**, בוסני החי בקיסריה, מאכיל את יוניו, ועל אחת מהם הוא מגלה מכתב מוצפן של **ניל"י** רשת יהודית המסייעת בחשאי לבריטים. הדבר מוביל לחשיפת הרשת, כולל מעצר שרה אהרונוסון ועינוייה, עד שהתאבדה.

* לפי נחום שגיב לפני בא הבוסנים היה כפר יווני-אורתודוקסי באזור ההיפוודרוס המזרחי, והוא ננטש עם בו הבוסנים. שרידיו הם שני מבנים והשער שרואים מהכביש!! יתכן גם כי האפסיס הנוסף בקתדרלה הצלבנית באזור הנמל הוא של הכנסייה של קהילה זו (לפי פורת!).

1940 ליד עתיקות קיסריה (בדיעבד – על חלקה הדרומי..) מוקם קיבוץ **שדות ים**. הוא נודע אז בדיג, וכיום בעיקר ב"אבן קיסר". ניתן לאכול בחד"א של הקיבוץ!! ענת 052-8795084. בין חבריו הסופר **אהרן מגד**, אך יותר נודעה -- **חנה שנס**. עולה מהונגריה שנקראת לצנוח באירופה ולסייע למרד בנאצים. אלא שהיא נתפסת ומוצאת להורג. במהלך שהייתה בקיסריה היא כתבה כמה שירים, הידוע שבהם:

אלי, אלי

שלא יגמר לעולם

החול והים,

רשרוש של המים,

ברק השמיים,

תפילת האדם.

תולדות המחקר

1873 – סקירה ראשונה של האתר ע"י קונדר וקיצנר. אחריהם יסקרו את האתר רפלי ורייפנברג. 1945 – עורי חופר את בכנס.

1951 – באקראי תוך סיקול שטח מתגלה פסל הפורפיר בשדות. חפירות ייבין במקום חושפות קטע רחוב ביזנטי והפסל שיש הגדול.

1959-1963 – משלחת איטלקית ממילנו חושפת בעיקר את התאטרון.

- 1960-2 – נגב חושף בעיקר את הביצורים הצלבנים ועוד מבכנס, והחומה הצפונית.
1963 – נחשפים קטעים מהאמה הגבוהה כולל כתובות.
1971 תחילת פעילות משלחת משותפת, בראשות בול, ומ1989 בראשות הולום.
1975-9 לויין ונצר חופרים בעיר הצלבנית ובארמון הורדוס על השונית.
1992-8 חפירות רשות העתיקות בראשות פורת, ובמקביל משלחת של א. חיפה בניהול פטריך.

סיור בקיסריה

התאטרון: בבואה להיסטוריה של המקום. נוסד ע"י הורדוס כיבוא תרבות רומית, וזהו התאטרון הראשון שנבנה בא"י (!!). הוא הוגדל בתקופה הרומית המאוחרת, אז הוספו פרטי השיש של הסקנה פרונס. יש הסבורים כי בשלב מסוים האורקסטרה הוצפה מים והמקום שימש למחזות מים (Tetimimi) או מלחמות מים (Naumichia). בשלב האחרון התאטרון שימש מצודה, כנראה אל מול מרד השומרונים.

- ב1961 נחשפה הכתובת של פונטיוס פילטוס בשימוש משני כריצוף. הכתובת מלמדת שפילטוס הציב בעיר מקדש ע"ש טיבריוס. יתכן והדבר נעשה כיון שפילטוס תמך ביריבו של טיבריוס, סיאנוס, וכשהאחרון הוצא להורג ע"י טיבריוס, פילטוס יזם הקמת מקדש לשם חנופה לקיסר.
 - יתכן ויש לזהות את ה"טיבריוס" הנ"ל בחזית מקדש שנחשפה מאחרי הסקנה פרונס. חזית זו שולבה ברחבה החצי עגולה שנבנתה מאחרי במת התאטרון בתקופה הביזנטית. סגנון רחבה זו נדיר, אך ישנה מקבילה בדוגא שבצפון אפריקה.
 - לתאטרון במקור היתה קבאה נוספת, ויכל להכיל עד 4000 איש, ואם היתה קבאת עץ נוספת - 9000 איש.
 - סביב התאטרון מרשימה השתמרות החומה מהתקופה הביזנטית הכוללת מגדלים עגולים. נראה כי אלו הביצורים אל מול מרד השומרונים.
 - בעוד היוונים הציגו טרגדיות וקומדיות, הרומים בהדרגה הציגו יותר "מימס" – הצגות חקיינים. חלקם היו אילמות כאשר המקלה מתארת את ארועי השחקן. מכאן התפתח ענף ה"פנטומימה" (= "חקיין הכול"). כאמור לעיתים בתאטרות נערכו גם מלחמות מים ומופעיים מים.
- התאטרון הנוסף:** 200 מ' דר מז לתאטרון נחשף ב2000 בסיס מבנה נוסף הנראה כתשתית תאטרון. החופרים מציעים שאולי היה אודיאון, שכן מלאלאס מציין שבקיסריה אספיאנוס בנה תאטרון או אודיאון נוסף, וכי הוא בנוי מעל בית כנסת (דבר זה לא נבדק). כיום נמצא בתחומי מפעל אבן קיסר, וכמה שידוע לי אין לו זכר בשטח..
- בית הקברות ה"לטיני":** בסוף מ+1 בצמוד לתאטרון הגדול מדרום נוספו 34 מצבות קבורה, בסגנון המזכיר קברים בויה אפיה ברומא. מתוך 11 שנחפרו 4 גופות עברו קרמציה. הממצא כלל כתובות לטינית ויוונית, ומטבעות בכמה מקרים. מניחים שזהו בית הקברות של הפרטורים ליד במהלך התקופה הרומית המאוחרת.
- ב"ק חותך את קו החומה של העיר ובתוכו השתמר גם מגדל עגול שהיה כנראה של שער שבתכנית העיר מתאים להיות בתחילתו של רחוב לכיוון המקדש - אלא שהתאטרון חוסם אותו. => המגדלים העגולים הלניסטים, והתאטרון הרודיאני!

עמודי שיש: מגוון רחב. מחקר פטרוגרפי וNAA נעשה בהם ע"י א. עובדיה ופורסם באחד caesarea Papers. הבדיקות הראו שרוב השיש המיובא (כולל הורוד) מקורו באסיה הקטנה.

- מול מפת מקורות השיש של קיסריה סרקופג שיש ועליו כתובת:

+ΘΗΚΗ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ+ / +ΔΙΑΚΟΝΟΥ+	"Box (=tomb) of Prokopios, deacon"	קופסא (= ארון) פרוקופיוס הדיאקון
-------------------------------	------------------------------------	-------------------------------------

זהו שימוש משני של סרקופג רומי ממ 3 ע"י נוצרי במ 4-7 שאינו מוכר במקורות. במקור היו ארבע שורות. מסיבה עלומה שתי השורות הראשונות נמחקו.

קומפלקס הארמון \ ה"פרטורים":

בתקופה היוונית הפרטורים היה מבנה המפקדה במתקן צבאי. בתקופה הרומית הפך לשם נרדף למבנה השלטון בפרובינקיות. בקיסריה הכיל הפרטורים ארמון על שונית, ומבני מנהל. פורת לאור חפירות חדשות שבהם מצא מטבע אחד של ארכלאוס תחת רצפה בארמון סבור כי הוא הפרטורים נוסד רק ע"י הנציבים. לי לא נראה, כיון שהוא חלק מתכנון עירוני כולל מהנמל, דרך ההיפודרום, ועד הארמון.

ארמון השונית: מבנה נועז בתכנונו הבנוי על צוק לתוך הים. במרכזו בריכת מים שנחלקות הדיעות אם שימשו לשחיה או לדגי נוי.

מתקן מעצר?: צמוד לארמון ובאותה אוריינטציה, נראה כאילו תוכנן יחד איתו. חלקו כיום מכוסה דשא. מכיל כתובת לטינית:

SPES BONA ADIVTORIB (VS) OFFICI CUSTODIAR (VM)		"במזל טוב לעוזרי המטה המופקד על האסירים (או: "בית הסוהר")
---	--	--

- ליד נמצא קטע פסיפס נוסף ובו המיל CUST (Guard).
- הכתובת מתוארך למ 2 (על סמך מה??)

- מתחת למתחם בור מים בצורת T. בתקופה הרומית המאוחרת הוא הוסב למתקן מעצר, כעדות גרפיטי של אישה שחרתה על הקיר: *kyrie boethi Prokopia*. לפי מקורות היסטורים גם אוריגנס הושם בצינוק, אולי אותו אחד??, ואבסביוס מתאר כליאת נוצרים רבים בקיסריה.
- יתכן גם כי בור המים העגול שליד התצפית אל ארמון השונית היה מתקן מעצר. בבסיסו נתגלו קמעות עם לחשים, ומתוארכים למ. 4. אולי לעזרה מורלית לכלואים נוצרים???
- העובדה שאזור זה אכן היה אזור מנהלי נלמדת מכתובת לטינית נוספת, שהתגלתה בפאן הצפוני של המתחם, בסמוך לסקלום שהיה מאחרי הקבאה של ההיפודרום:

SANCTO GENIO FRUMENTARIVM OMNIA FELICIA		לגניוס [האל הפטרון] הקדוש של הפרומנטריום, הצלחה לכל".
---	--	---

* פרומנטריום היו רצים-שליחים של יחידות צבאיות ומנהלתיות. כנראה שפה היה מרכז פולחני-חברתי שלהם.

האם פה היה מאסרו של פאולוס???

- א. על פאולוס נאמר במיוחד כי הושם "בפרטוריום של הורדוס" (מע"ש כג 35). פרטוריום היה במקור היווני מבנה המפקדה של מחנה צבאי. בתקופה הרומית הפך למושג המגדיר את מבנה המושל בפרובינקיות.
- ב. סביר שהמושלים הרומים נהנו מהארמון של הורדוס, ולכן סביר שאגף זה, בו נמצאת גם כתובת, בלטינית, המלמדת שפה מטה בית הסוהר.
- ג. בבור מים ליד עדות לכליאת נוצרים במ. 4.
- ד. מעליו נבנית בתקופה הביזנטית כנסייה (!!). ברצפה כתובת "לישועת סלביאס ונוניוס". פטריך סבור שזה היה בכלל בכנס שומרוני. זה אכן פונה לכיוון הר גריזים.. לשאול אותו..
- ה. בבור מים העגול עדות ללחשים ממ. 4. אולי שרידי כלואים במקום?
- => באזור זה (אולי בבור המים בצורת T (!!!)) סביר שפאולוס נכלא!!!!

להזכיר - האגרות לאפסיים, לקולוסים, לתסלוניקים, לטמותיאוס, לטיטוס, ולעבריים, מכונות "אגרות הכלא" של פאולוס. סבורים כי כתב אותם בכלא ברומא, אך אולי כתב את חלקם בכלא של הקיסריה??? הוא שהה שם שנתיים ככלות הכל...

האם פה היה מקום מעצרו של רבי עקיבא???

- רבי עקיבא, מהמנהיגים הרוחניים של מרד בר-כוכבא, גם נכלא בקיסריה, ולבסוף הוצא להורג לאחר שדשו את בשרו במסרקות ברזל. ע"פ האגדה כשנשאל אם לא עדיף לקבל את תרבות רומא השיב כי הדבר משול לדגים החיים בים, פוחדים מדגים גדולים ודייגים, ושועל מציע להם חיים אחרים, אך על היבשה..
- ע"פ אגדה אחרת כשהומת אמר "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", ובמילה אחד נפח את נשמתו.
- בבלי שמחות ח ט מתעד שר' עקיבוע הוצא להורג בקיסרי ומדרש ספרי משלי מוסיף שהו הובא לקבורה ב"טרפילון של קיסרי". י' זיו (קתדרה 31, 50-45) ניסה לאתר את הקבר ב"מנצור אל עקב" שב"חוטם הכרמל". במילה "עקב" הוא מציע השתמרות השם של ר' עקיבא; בשם "מנצור אל עקב" ("מנצח היסורים") הוא רואה השתמרות תדמיתו של ר' עקיבא; בשרידי המבנה קבורה למעלה הוא רואה ציון קבר מאוחר יותר; ואת שלושת העמודים הבולטים בקצה "חוטם הכרמל" הוא מזהה כה"טרפילון" המוזכר במקורות. לעומתו עדיאל שרמר (קתדרה 68, 192-188) עומד על כך שגרסאות מגניזת קהיר מתקנות הטקסט וקוראות "טטרפילון של קיסרי", ושיש מקורות שאכן זיהו את קבורתו בתוך העיר.
- את זיכרו משמר הישוב הסמוך "אור עקיבא".

האם פה היה מעצרו של אוריגנס ומפילוס?

אוריגנס סיים את חייו כמרטר בקיסריה ברדיפות של דקיוס בשנים 251-250. גם ממשיכו, מפילוס, שהיה מורהו של אבסביוס, ישב שנתיים בכלא קיסריה, ולבסוף הוצא להורג בימי דיוקלטיאנוס. אבסביוס מעיד כי בימי שהותו בכלא נהג אבסביוס לבקר אותו בכלא וביחד היו מגיחים את ההקספלה. שמא הכל התרחש באזור זה???

בית כנסת שומרני מול מבנה המשטרה???: להשלים...

היפודרום (= "סירקוס") היפו-סטדיום שנהיה לאמפיתאטרון: החל להחשף ב1922. אורכו 300 מ', רוחבו 50 מ', והיו בו 12 שורות מושבים. מעריכים שהכיל 10,000 צופים. המבנה יצא משימוש כבר במ. 2, כנראה כיום שהים אכל את החלק המערבי (אולי תוצאה של שוברי הגלים של הנמל שהמתכננים לא לקחו בחשבון!). במ. 3 נעשה נסיון להשמיש את חלקו

הדרומי כאמפי-תאטרון, אך במקביל נבנה היפודרום נוסף, מזרחית יותר. התוצאה היא שקיסריה היא העיר היחידה בעולם הרומי, למעט רומא עצמה, בה היו שני היפודרומים, (אלא שהם לא מאותם זמנים..)

למה שימש המתחם?? אף שנראה בעליל שזהו היפודרום \ סירקוס, יוספוס אינו מזכיר "היפודרום" בקיסריה! הדיעות:

פורת (שחפר את אזור הסיבוב): זהו ה"אמפיתאטרון" שיוספוס אומר שהורדוס בנה בעיר בהקשר לים (קדמ' טו 341, ותאור תמציתי במלח' א כ אח ואכן במ3 הפך המתחם לאמפיתאטרון!..). יוספוס לא הקפיד על מינוחים, והדבר הוכח בחפירות יריחו. יוספוס מציין שביריחו הורדוס הקים היפודרום ובפיסקה אחריו אמפיתאטרון, וכן הוא מלמד שניתן היה לכלוא אנשים שם (קדמ' יז 4-193; מלח' א לג ח). החפירות ביריחו חשפו מבנה רב תכליתי הכולל תאטרון מול סטודיום, ואולי כלא מתחת..

ביקורת פטריך: בצפון העיר מתחם אמפיתאטרון שטרם נחפר, ולדעתו זהו ה"אמפיתאטרון" אליבא דיוספוס.. אז מה זה? -

פטריך (שחפר את השערים (CARCERES): זהו ה"היפו-סטודיום" – היפודרום ששימש גם כאיצטדיון (למרוצים אתלטיים) שמוזכר ע"י יוספוס (מלחמת ב,ט,ג), והיו בו שני שלבי שימוש, שבעתים שונה מתאר השערים (אך אני לא רואה איפה הוא רואה עדויות לסטודיום... לשאול אותו..)

- הכניסה להיפודרום אפשרית גם ממקום סיבוב הכרכרות 180 מעלות. פה היו קורים רוב התאונות, ולכן הכסאות היו כאן היקרים ביותר, ולכן בסמוך להם מוצאים יציע המכובדים, ומתחתיו קפלה בה המתחרים היו מתפללים לפני המירוץ.. **נראה כי הורדוס תכנן בכוונה את ארמונו בזיקה לנקודת הסיבוב של ההיפודרום, כדי שיוכל להגיע ישירות מארמונות ליציע המכובדים!! גם קרוב וגם בטוח יותר!!!!**
- בהקשר לקפלות בסקלום, נמצאו פסלי כפות רגליים וטיביות, אל נכון מנחה של המתחרים בבקשה שייסימו המירוץ עם כל גפיהם..
- בהיפודרום ("היפוס"-סוס; "דרומוס"-מרוץ. בתקופה הרומית בכלל קראו להם "סירקוס"..) התחרו 8 עד 12 מרכבות של זוג סוסים ("ביגה") או ארבע סוסים ("קוודריגה"). יש להיפודרום 12 שערים, אך רוחב כל מסלול 25 מ' <= תאונות הינם חלק צפוי מהתחרות!..
- ההזנקה היתה משערים ("קרקרט"), במרכז ההיפודרום "ספינה", ועליו אובליסקים ובריכות מים (אורירפס). בקצות הספינה היו עמודי סימון הסיבוב שכונו "מתה" (או "טרמה"). הסיבוב האחד נקרא "מתה פרימה", והשני "מתה-סקונדה"
- עיטורי ההיפודרום: תאורי בע"ח, וחיקויי שיש. לכאורה מפורט אך בעצם לא תוארו חלקי הפנים - כיון שראו אותם רק מהיציע ממול וממרחק כזה ממילא לא היו רואים הפרטים. למרות נסיונות השימור, הצטברות המלח חייבה טיפול יומי, ולבסוף הסירו הפרסקאות ממקומם והציבו עותקים.
- מוסד ההיפודרום היה כה פופולארי בעולם הרומי, עד כי ההיסטוריון יונבלינוס קבע כי העם רוצה ("panem et circenses" ("bread and circuses"). בעברית תרגמו את זה "לחם ושעשועים"..
- הורדוס שאף למסד מסורת של תחרויות ספורט בקיסריה, וקבע שיתרחשו כל 5 שנים. כדי לעודד מתחרים מקצועיים, הנהיג מנהג חדש של פרס גם למקום השני. מאז נתקבע מנהג זה עד ימינו, כשכיום נותנים פרס גם למקום שלישי.
- בדופן ההיפודרום מגרעות כדי להחזיק רשתות הגנה מפני הצופים בתקופת שימוש כאמפיתאטרון, כיון שקיר המגן (והפרסומות..) יחסית נמוך.

יהודים ומרוצי סוסים

היהדות ככלל התנגדה למרוצי סוסים, אך "ספר הרזים" מכיל תפילה לנצחון במרוצי הסוסים...
אם בקשת להריץ סוסים בלא כוחם ולא יכשלו במרוצתם ויהיו קלים כרוח ולא תקדמם רגל כל חיה וישאו חן וחסד במרוצתם, קח טס שלכסף וכתוב עליו שמות הסוסים ושמות המלאכים ושם השרים שעליהם ואמור: משביע אני עליכם מלאכי מרוצה הרצים בין הכוכבים שתאזרו כח וחיל את הסוסים שלמירוץ פ' ואת הנייכוס שלו המריץ אותם, וירוצו ולא ייעפו ולא ייכשלו ויהיו רצים וקלים כנשר וכל חיות לא יעמדו לפנייהם וכל קסם וכשוף לא יעלה עליהם. וקח את הטס וטמנהו במירוץ שאתה מבקש לזכות.

בן חור וקיסריה – לפי הסרט מרוץ הסוסים המפורסם היה בקיסריה? לנסות לאמת... **אולי לראות הסרט..**

שכבת מילוי על ההיפודרום: הותירו רק במקום אחד וגם הוא נשחק. מעיד על מילוי ההיפודרום בתקופה ההביזנטית ובניית בתים מעל, כולל בתי אמידים שכללו בריכות דגים לנוי. בית אחד בנוי "אופוס סקטילה" ועם אפסיס נראה ככנסיה אך חלק מבית אמידים.

בית המרחץ: ראשיתו מהתקופה הרומית. הוא הורחב בתקופה הביזנטית לתוך ההיפודרום. בחלקו הצפוני פלסטרה, אשר חלקה המזרחי בנוי מעל וילה רומית עם פסיפסים. * לפי הנוסע מבורדו בקיסריה היו "מרחצאות קורנליוס" (!!), אשר הוקמו בימי אנטונינוס פיוס. שמא זהו בית המרחץ על שם קורנליוס??? ואם כך בטח "בית קורנליוס" נמצא בקרבת מקום!!!

יהודים ובית מרחץ

היהדות באופן כללי התנגדה למוסד. כך למשל על ר' אלעזר בן ערך נאמר "שהלך לדמוסיה [של אמאוס], מקום יפה ומים יפים ונאים ונתמעט שמו בתורה" (בבלי, שבת קמז ע"ב). אך גישת חז"ל לעיר אינה תמיד שלילית: "יוחנן [בן זכאי] שאחזו בולמוס והלך לאימוניס וישב לו למזרחה של תאנה ונתרפא" (קהלת רבה ז יב), וכן רבי גמליאל הלך למרחץ בעכו, וכשהקשו עליו שיש שם פסל של אפרודיטה השיב:

אני לא באתי בגבולה, היא באת בגבולי. אין אומרים: נעשה מרחץ לאפרודיטי נוי, אלא אומרים: נעשית אפרודיטי נוי למרחץ.

התלמוד אף מציין ברכה שיש לאמר בבית מרחץ:

ירושלמי, ברכות ט ד: "נכנס למרחץ מתפלל שתיים בכניסתו ואחת ביציאתו. בכניסתו מהו אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתצילני משריפת האש ומהיזק החמין ומן המפולת. ואל יארע דבר בנפשי... כשהוא יוצא אומר מודה אני לפניך ה' אלהי שהצלתני מן האור"

- הברכה מלמדת על אסונות תדירים שארעו מחדירת אש התנורים למרחץ, או שפיכת מים רותחים, או נפילת רצפת ההיפוקאוסט!
- ספר הרזים אף מציע "פעילות מונעת" הכוללת פך שמן וסלמנדרה כדי להתגונן מפגעי בית המרחץ:

אם בקשת לכבות מרחץ שלא תעלה ותלהט, הבא סלאמנדרא ותן אותה בשמן ישן בן ג' שנים בכלי זכוכית ואל תתנהו על הארץ, והזכיר עליו את שם השוטר ואת שמות המלאכים המשרתים לפניו ז' פעמים למפריע בג' שעות בלילה ואמור: משביע אני עליך סלאמנדרא בשם יבניאל ובשם מלאכי האש המשרתים אותו, כמה שהברחת מן האש כן תבריחי ותכבי האש מן המרחץ המלהט של פ'ב'פ'. ואתם מלאכי האש שכל מעשיכם באש אל תתנו רשות לאש שתבוא ותלהט את המרחץ הזו ועמדו על שעריה ביתה ובואו לתוכה ועשוה כצנת שלג וכמים קרים. וקח את פך השמן ותן ממנו בכל בית ובית בארבע זויותיו. ואם בקשת להתיר את המעשה קח מיתר השמן ועמוד כנגד השמש והזכיר את שם יבניאל ואת שמות המלאכים המשרתים אותו ואמור: משביע אני עליך מלאך אש ומלאך שלהבת שתתיר את מה שאסרת ואתן רשות למלאכים העומדים על שערי המרחץ של פ'ב'פ' ויבעירוה ויסיקוה כבתחילה. וקח את פך השמן ושפוך בכל בית בארבע זויותיו ותלהב ותלהט.

אפיפאניוס מסלאמיס (310-402) שכתב את "פנריון" (= "נגד הכפירות") במ4, מתאר באופן גראפי למדי פיתוים במרחצאות (בהדגמה על חמת גדר), כולל של יהודים -

"כך הזדמנו [= יוסף הקומס ובנו של ראש הסנהדרין בטבריה, הילל] לגדרה, למרחצאות החמים. במקום מתנהל מידי שנה בשנה יריד. במקום זה רוחצים גברים ונשים יחדיו. בדרך מקרה הזדמנה למרחץ אישה את חורין אחת, שהצטיינה ביפי תארה. בשל נהגיו המופקרים של המקום היה העלם כמוכה קסם, ובחצותו את חדר האדים חיך את צידו בצידה של האישה. אך היא חתמה עצמה בחותמו של כריסטוס, כי נוצרית היתה".

פרסקו המתאר קדושים בתוך מבנה קשות מול בית המרחץ: התגלה בתוך קמרון מצפון לבית המרחץ (כיום לא באתרו, כמה שידוע לי...). מפתה לחשוב שמדובר במרטירים נוצרים, אך הכתובת מלמדת שכנראה מדובר ב.. נהגי חמורים מקומיים:

They Believed in these things, preserving.. animals.

"הם האמינו בדברים אלו, בשמרם.. חיות."

"בית קורנליוס": לא ממש ידוע היכן הוא, אך אל נכון הוא היה במרכז העיר, ולפי המקורות הביזנטים במקום ביתו נבנתה כנסייה, שנודעה בשם "הכנסייה הקדושה ביותר לישו, ובית למרטיד קורנליוס". אתר זה מוזכר ע"י פאולה במ5, ושוב ע"י האב דניאל במ1066.

אם בית המרחץ הוא אכן "מרחצאות קורנליוס" המוזכרים בתקופה הביזנטית, אז נראה שאת "בית קורנליוס" יש לחפש בקרבת מקום. לאחרונה הציע הולום לזהות את "קורנליוס" בכנסייה המתומנת שנבנתה בתקופה הביזנטית מעל האוגוסטאום, אך אין לכך הוכחה ודאית. בתקופה הצלבנית נבנתה כנסייה ליד ההיפודרום בה היו עצמות קורנליוס (!!) – עדיין מחכה לגילויה!! באותה תקופה האובליסק, שהיה על צידו, זוהה כ"שולחנו של ישו", ושני העמודים הקטנים כ"נרות ישו"..

"בית פיליפוס": גם צריך להיות אי שם בקיסריה, וגם ביתו הפך בתקופה הביזנטית והצלבנית לכנסייה לפי המקורות (פאולה). ע"פ המסורת בנותיו סייעו לפאולוס להפיץ את אגרותיו שכתב בכלא המקומי, וגם ביתם שלהן התקדש בתקופה הביזנטית, ונודע בשם "בית הבתולות המתנבאות". גם אותו אנחנו עדיין מחפשים.. בתקופה הפוסט צלבנית זוהו קברי בנות פיליפוס המתנבאות בקפלה ליד האובליסק בהיפודרום המזרחי!..

* המקורות הביזנטים מלמדים שבעיר היו עוד כמה מבני קודש נוצרים: **קבר פמפילוס ופרוקופיוס (תיאודוסיוס), קפלת פרוקופיוס, קפלת אאופמיה, קפלת מריה, וקפלת אנסתסיוס הפרסי**. מנגד עד היום לא ידוע זהות הכנסייה המתומנת שהיתה במקום בו עמד המקדש לאודגוסטוס ורומא..

"הארכיון": אחד המתחמים מכיל כתובות רבות בעלות אופי נוצרי. החופרים סברו תחילה כי זו הספרייה הנוצרית המפורסמת של קיסריה.

ספרית קיסריה הנעלמת: התפרסמה בעיקר בזכות שתי דמויות: **אוריגנס:** היה נוצרי סגפן ומלומד ידוע. התפרסם בעיקר בזכות **ההקספלה:** התנ"ך עם חמישה טורים מקבילים של תרגום ופרשנות. היה זה מפעל כה גדול שהיה ממנו רק עותק אחד, בספרית קיסריה, ואוריגנס היה מנהלה. בשל כך החוקרים דאז נאלצו להגיע לקיסריה למחקרם, וכך גדלה הספרייה, ואומדים שהגיע כדי 30,000 ספרים. דור אחריו פעל בקיסריה מלומד נוצרי חשוב נוסף, **אבסביוס**, שבין חיבוריו נמנים "ההיסטוריה הכנסייתית"; "המרטירים של פלשתינה"; "חיי קונסטנטיין"; ו"אונומסטיקון" של א"י. לצערנו כיום אנחנו אפילו לא יודעים איפה היתה הספרייה.. כיום מפרשים המבנה כארכיון מיסים, והוא אכן נספח למתחם יותר גדול המזוהה כארמון המושל..

למה אולי ספרייה נוצרית?: כי יש שתי כתובות המצטטות מהב"ח: כתובת א: מצטטת הסיפא של **אל הרומים יג 3:**

ΘΕΛΕΙΣ ΜΗΦΟΒΙΣΘΑΙ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑΝ ΤΟ ΑΓΑΤΟΝ ΠΟΙΕΙ ΚΑΙ ΕΞΕΙΣΕΠΑΙΝΟΝ ΕΞ ΑΥΤΗΣ	"If you would not fear the authority, then do good and you will receive praise from it"	"האם אתה רוצה שלא לפחד מהשלטונות? עשה את הטוב ותזכה לשבח מהם"
---	---	--

כתובת ב: תקציר הקודמת

ΘΕΛΕΙΣ ΜΗΦΟΒΙΣΘΑΙ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑΝ ΤΟ ΑΓΑΤΟΝ ΠΟΙΕΙ	"If you would not fear the authority, then do good "	האם אתה רוצה שלא לפחד מהשלטונות? אעשה את הטוב"
--	--	---

אבל הכתובות האחרות מעידות בעליל כי זה מבנה של ארכיון מיסים: כתובת ג:

+ΧΕ ΒΟΗΤΙΑΜΠΕΛΙΩΧΑΡΤΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΩΝΙΩΝ ΜΟΥΣΩΝΙΟΥΣ ΚΑΙ ΛΟΙΠΟΙΣ ΧΑΡΤΟΥΛΑΡΣ ΤΟΥ ΑΟΥΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΟΥ	"Christ, help Ampelios, the keeper of the Archives, and Mosonius, the accountant, and the other archivists of the same depository".
---	---

כתובת ד:

ΧΕ ΒΟΗ ΘΙΜΑΡΙΝΩ ΜΑΓΙΣΤΡΟΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΩΝΙΟΥΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΩΝΙΟΥΣ ΜΟΥΣΩΝΙΟΥ	"Christ, help Marinos the Magister and Ampleios and Musonios."
---	--

EIPHNH. HEICOΔOC. Cy KAI HEY (=Ξ)OΔOC. Cy.	"May your coming in and your going out be in piece."
---	--

* כנראה מדרום לפסיפס היעלים נתגלו עוד כתובות המלמדות על נוכחות נוצרית בעיר:

EIC ΘEOC MO NOC BOHTEI EYCEBIW TW (NOY) MEPAPIW	"אל אחד ויחיד, עזור לאבסביוס החשב" (יתכן ואבסביוס הוא בעצם שומרוני.. נוסחת EIC ΘEOC אופייניות מאד לכתובות נוצריות)
ΔAIMEINH HEIPHNH TWN XPICIANWN	"ימשך השלום הנוצרי"

ארמון המושל הביזנטי: ה"ארכיון" הוא בעצם אגף מזרחי של ארמון המושל בתקופה הרומית-מאוחרת והביזנטית. באמצעו מתחם גדול עם אפסיס למערב, אל נכון המעון הרשמי של המושל. מרחץ פרטי: נמצא בפאה הצפון מערבית של המתחם. השתמרה יפה הפריגי'דריום באמבט מתומן, מרוצף שיש, כולל ווי החיבור ממתכת באתרם (!), אך לא השתמר הקלדריום, שכנראה היה ממערב. על הרצפה ניתן גם להבחין בצינור עופרת מקורי (!!). מתחם זה כנראה ננטש כאשר החלו מרידות היהודים והשומרונים (מ484), ואז עבר לתאטרון שבוצר והפך ל"קסטרון". חפירות תחת המתחם חשפו שרידי "סקלום", מתחם פגני קטן, שהוקדש לקורה, כעדות הקדשה על רגל שנמצאה שם.

מיתראום: היה בקמרון הצפוני מתוך סדרת הקמרונות בסוף ההיפודרום. זוהה כמיתראום בשל מדליון מיתראי, פרסקו (כעת מכוסה קצף לבן), חלון מעל, מזבח מול הקיר המזרחי, וספסלים לאורך הקירות. מעל בתקופה הרומית היה אולם משפט. הקמרונות נוטים לצדדים ולחזיקו הזריקו חומר בים האבנים. הבדים נועדו לעצור החומר המחזק כדי שימשיך לזרום למעלה.

נמל קיסריה: מתואר במליציות ע"י יוספוס:

<p>מלחמת א, כא, ה-ז (תרגום ל אולמן):</p> <p>"כאשר הבחין הורדוס על חוף הים בעיר ההולכת ונהרסת- מגדל סטרטון שמה.. בנה את העיר כולה מחדש..</p> <p>לאורך רצועת החוף מדור ועד יפו, שבינהן שוכנת העיר, לא היה נמל; על הספינות השטות מפויניקיה למצרים היה אפוא להיטלטל בלם ים מפני אימת הרוח הדרומית-מערבית. רוח זו, גם כאשר היא נושבת במתינות, מכה גלים אדירים, המתנפצים אל סלעי החוף ובשובם גורמים לים להיות רוגש וגועש למרחקים.</p> <p>אך המלך גבר על הטבע בהוצאות גדולות ובמרצו הרב, ובנה נמל אשר עלה בגודלו על נמל פיראוס, ובמבואותיו בנה בנה בריכות-מעגן עמוקות נוספות.</p> <p>אף שתכונות המקום היו לו למכשול, נאבק הורדוס בקשיים וגבר עליהם בהצלחה כה רבה, עד כי חזק הבניה הביס את כוחות הים, וביופיה [של העיר] לא היה רמז לקשיים שנאבק בהם. לאחר שקבע את מידות הנמל כפי שאמרנו [א.א. גדול מנמל פיראוס], ציוה לשקע בים גושי אבן לעומק של עשרים אמות-ים; אורכן של רוב האבנים היה חמישים רגל, עובין תשע רגליים ורוחבן עשר רגליים, אך כמה מהן היו אף גדולות מזה. כאשר הגיע יסוד האבנים על לפני הים בנה על הבסיס הזה, מעל פני הים, מזח שרוחבו מאתיים רגל; מהן נועדה המחצית שבחזית לשבור את הגלים המתנפצים; על כן ניתן לחלק זה השם "שובר גלים". המחצית השניה היתה היסוד שעליו נבנתה חומת האבן המקיפה את הנמל, ובה מגדלים גבוהים ברווחים שווים זה לזה; הגבוה והיפה מכולם נקרא "דרוסיון", על שם דרוסוסו, בנו החורג של קיסר.</p> <p>קמרונות רבים בחומה שימשו מחסה לבאים אל הנמל באוניות, ואת חזיתם הקיפה רחבה מרוצפת, רחבת יידיים שהיתה ליורדים אל החוף מקום נעים לטייל בו.</p> <p>הכניסה לנמל היתה מצפון, כי רוח הצפון היא המתונה שברוחות במקום זה.</p> <p>משני צידי הנמל עמדו שלושה פסלי ענק, מוצבים על עמודים; הפסלים שמשמאל לאוניות הנכנסות לנמל עמדו על מגדל איתן, ואלה שממימין – על גבי שני גושי אבן ניצבים המחוברים זה לזה, וגבוהים מן המגדל שבצדה האחר של הכניסה לנמל.</p> <p>הבתים הסמוכים לנמל היו בנויים אף הם מאבן לבנה; רחובות העיר הוליכו אל הנמל ונסללו הקווים ישרים ובמרחקים שווים בין זה לזה.</p>

על הגבעה מול הכניסה התנשא מקדשו של קיסר, בולט ביופיו ובמידותיו, ובו פסל ענקי של קיסר, שאיננו נופל בהדרו מפסל זאוס באולימפיה אשר בדמותו עוצב, ופסל של האלה רומא, השווה ביופיו לפסל הרה אשר בארגוס.

הורדוס הקדיש את העיר לפרובינקיה, את הנמל ליורדי הים הבאים לכאן, ואילו את תפארת המקום החדש הקדיש כולו לקיסר, ועל כן קרא לעיר בשם קיסריה.

בהעדר סלעים, הוא נבנה ע"י תבניות עץ שהורבדו בתחתיתם במלט הידראולי, שהובאו בציפה לאתר השיקוע, ושם מולאו בעוד מלט עד ששקעו למקומם⁹. השימוש במלט הידראולי (חומר מליטה המתקשה במים) במקום הוא לראשונה בתולדות הארץ. בדיקות מעבדה הראו כי המלט (סוף ואפר וולקני) הגיע מפוטאולי פוזולאנה שליד נפולי, החלוקים עליו שוקעו התבניות הובאו מקיליקיה, ואפילו העץ אינו מקומי (בעיקר אורנים וערער מאיטליה). נתונים אלו תואמים דברי יוספוס: **"הדבר המדהים בבנייתו של הנמל היה בכך שלא עמדו לרשותו (של הורדוס) חומרי בנייה נאותים במקום למפעל אדיר כל-כך, אלא שזה הושלם בחומרים שיובאו ממרחקים ובהוצאות עצומות"** (קדמ טו 332).

לאחר ששקע קטע מהתבנית, הרימו את דפנות התבנית ע"י אבני גזית גדולות, כשלוחות עופרת ריככו הנחתם.

בחזית שובר הגלים נבנה שובר גלים קדמי (ביוונית: **פרוקומטיה**), לא רציף שתפקידו היה "לרכך" את הגלים. כך היה ניתן לבנות מחסנים על השובר גלים עצמו. רק בעת החדשה יש כמה נמלים (כבנגואה ובקואה שביפן) שחזרו על שיטה יעילה זו. החומרים והטכניקות תואמות המלצות ויטרוביוס.

למה הכניסה לנמל מצפון?:

לפי יוספוס הדבר נעשה בעיקר כי הרוח הצפונית היא יותר מתונה. נראה כי בפועל הדבר נעשה בעיקר כדי למנוע חדירת חול עם הזרמים הבאים מכיוון דרום (אלו זרמים היכולים להגיע לכדי 1.5 קמ"ש, והם אלו שהביאו את סחף הנילוס לחופי א"י).

* אך מצב זה יצר לאורך זמן חוסר ריבוד של חול מצפון לנמל, ולכן החלק האחרון של אמת המים חסר!

* וכיום מסוע הפחם המודרני גורם להתחתרות הים לתוך העתיקות!
* אם אכן כך, לא ברור לי איך בכל זאת הים הרס את הקבאה המערבית של ההיפודרום?.. לנסות להשלים..

בחזית הנמל הוצבו שישה "מצבות", אך לא נתגלה להם כל שריד בחפירות. יתכן כי כבר היהודים במו דאגו להעלימם. כמו כן היה במקום **מגדלור על שם דרוסוס**, בנו המאומץ של אוגוסטוס.

*** קטע עגינה קטן בבסיס המדרגות העולות למקדש שוחזר. ניתן לראות שם מדרגות ירידה לאניה. אפשר להציע שאלו המדרגות בהם ירד פאולוס לאנית השבי שלקחה אותו לרומא!!!**

סה"כ שטח הנמל היה 200 דונם, והיה בו מקום ל עגינת 100 אניות..

"כמה זה עלה לנר"?

מחקר של ' קוסט מציע לחשב את עלות הקמת הנמל **ב 6.1 מיליון דרכמות**. באם נעריך את הדרכמה כשווה יום עבודה (כך גם מעריך קוסט), הרי שניתן להעריך השווי הנוכחי של עלות הפרויקט ב 3000 מליון דולר.

צוואתו של הורדוס מלמדת שהכנסותיו השנתיות היו כ 6 מיליון דרכמות (1000 כיכרות), כך שפרויקט זה בהחלט היה בתחום יכולתו.

מתי נסתם נמל קיסריה?: מתי זה החל? כבר הכוחות הרומיים הבאים לדכא מרד היהודים מעדיפים לנחות בנמל עכו, ואולי הדבר הוא תוצאה של סתימת הנמל (!?). העובדה היא כי על גבי המזח זוהו שרידי 12 אניות שנטרפו (!!), הקדומה שבהם מכילה מטילי עופרת ובהם שמו של דומיטיאנוס, והם משנת 84 לסה"נ (!!). מילוי בתעלת הניקוז של הנמל מלמדת שנסתם כבר במ.3. כיום קצה שובר הגלים קצר במאתיים מטר (!!) מאורכו של שובר הגלים המקורי.

גם המזח/חוף הנוכחי שונה, והוא כיום יותר מערבה. במקום המזח המקורי נותרה אבן עם חור לקשירת האוניות וניגשת אליה בריכונת ושאר השטח דשא גדול. יש גם מדרגות לירידה לאוניה! מתחת לרחבת בדשא נחשף רחוב קומפלט עם חנויות מהתקופה המוסלמית הקדומה.

במ 6 עדות ברורה למצבו הרעוע של הנמל בכתבי פרוקופיוס: **"נמלה של העיר.. התדרדר למצב כה רעוע ולמעשה לא ראוי עוד להיות מסוגל כנמל.. לא פסחה תשומת לבך לקינה המתמדת של הספינות אשר תכופות בנסיון להימלט מזעפו של הים, היו נטרפות בנמל עצמו."** פרוקופיוס מוסיף שאנסתסיוס השקיע בשיקום הנמל. בדיקות ארכיאולוגיות מלמדים שבימיו נבנה גם נמל חלופי מול שרטונים מדרום (מול קיבוץ שדות ים).

⁹ השיקוע לא תמיד עלה יפה. תבנית K3 שוקעה באלכסון, וכנראה גרמה גם לשקיעת כלי השייט שהיה צמוד אליה.

בתקופה הערבית הקדומה נוקה הנמל, כשכמויות אדירות של שפכים הובאו למזח הפנימי, סותמים אותו בכוונה, ומעליו נבנה רחוב עם חנויות. הצלבנים בתורם הוסיפו מזח עשוי עמודים, וממול מצודת נמל (המסעדה כיום), שתשתיתה ההרודינית היתה כה טובה שבייברס לא יכל לה ונאלץ להסכים להסכם כניעה צלבני נח, כשהנצורים יכלו להפליג לעכו.

תואי הנמל העתיק זוהה לראשונה רק ב1960. מ1975 ועד מותו ב2004 חקר את הנמל פרופ' אבנר רבן. הוא גם יזם פארק תת-ימי יחודי בתחומי הנמל.

1. כנראה ממש מול המסעדה – שרידי מגדל עגול, אל נכון הלניסטי, שריד מנמל "מגדל סטרטון". בפינתו צינור עופרת ממנו בוקעים עד היום מים מתוקים, שריד למקור מים עתיק ממי תהום קרובים.

5, 10 – ספינת מעפילים שהוטבעה מול קצה המזח המודרני לצוללנים

- לבדוק אם ניתן לראות בשטח!!!

6. רצף עמודים שכובים מיוחס לבסיס של הרציף מהתקופה ההרודינית. 11, 23, 24, 27. רציפים ומזחים שבמקור היו בגובה המים וכיום שקועים בעומק 5 עד 7 מ'. 12. טרופת מטען ספינה רומית המורכבת בעיקר משיש גולמי!!

- לבדוק אם ניתן לראות בשטח!!! זה מול המצודת מיצג!!!

13. מיצג תת ימי של עוגנים עתיקים: עוגן מאבן MB-EB; עוגן אבן עם חורים ליתדות עץ, LB עד ימי הביניים; עוגן עץ עם תבנית עופרת, שגם מכבידה העוגן, רומי; עוגן ברזל, רומי-ביזנטי; עוגן "חתול" (מרובה זרועות), ערבי-צלבני ועד היום; עוגן אדמירלי (שתי זרועות עם סיומת ככפות), מ14 עד היום.

14. שרידי שובר הגלים הקדמי, הפרוקומטיה.

21. טרופת אניה מימנה בולט ממצא של אבני בזלת בצורת טרפז, ככל הנראה במקור שמשו לאיזון האניה (אבני ניטלה לבאלאסט).

26. טרופת ספינה ממ3 שעיקרה שברי אמפרות.

32-33. קירות תיחום הכניסה לנמל. נתגלו בהם גומחות מיוחדות שאולי שמשו כנים לגלגלות שבעזרתם היו סוגרים הנמל בשרשרת ברזל.

32. סוללה של אבני גויל שנוספה בתקופה הביזנטית בתקוה לשיקום הנמל.

33. ניתן לראות שרידי חיבור בין גושי אבן ע"י אטבי ברזל מחוזקים ביציקות עופרת.

34, 28. מקומות בהם השתמרו יפה תבניות העץ.

מצודת הנמל: כנראה היתה מגדלור בימי הורדוס. הצלבנים ביצרוה מחדש, ובייברס לא

הצליח לכבוש אותה. בימי הבוסנים הוא פוצץ כדי לפנות הריסות, ושם נבנה בית המושל. כיום חלקו מסעדה וחלקו מוזיאון אינטראקטיבי.

- במעבר אליו ניתן לראות שימוש משני בעמודי גרניט לשם ייצוב אזור המצודה בימי הצלבנים, ולהקשות על חפרים מוסלמים פוטנציאליים.
- במסעדה שבמצודת הנמל סרקופג ועליו כתובת יוונית, מ2-3:

ΘΑΡΣΙ ΜΗΝΟΦΙΛΑ ΑΣΥΝΚΡΙΤΕ ΟΥΔΕΙΣ ΑΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥΤΑ (ο βίος) ΑΛΥΠΙΣ ΤΗ ΑΓΑΠΗΤΗ ΣΥΜΒΙΟΥ Μ(ηνημητης) Χ(αρις)	Take cheer, incomparable Menophila. No one is deathless; such (is life). Alupis to his beloved wife, for the sake of her memory.	
--	---	--

מרכז מבקרים: כל שעה עגולה סרט בעברית, וכל שעה עגולה ורבע באנגלית!!

* בכניסה כתובת יפה ביוונית:

ΕΙΡΗΝΗ Η ΕΙΣ ΟΜΟΧΟΥ ΚΑΙ Η Ε ΕΞΟΔΟΣΟΥ	ברוך אתה בבואך ובצאתך
--------------------------------------	--------------------------

תצוגה חדשה בין המסעדות:

כתובת מונומנטלית – מזכירה אשת אצולה בשם "קלאופטרה".

סרקופג רומי – מכיל כתובת המלמדת שנעשה ע"י אליפיס לאישתו מנופילה, ומכיל ההצהרה: **"איש אינו בן אלמוות, וכאלה הם החיים"**.

ראש מדוזה – במיתולוגיה הרואה אותה היה נהפך לאבן, אז לא להסתכל עליה יותר מידי.. ואם כן – הארון קבורה כבר מוכן...

מתחם המקדש: יתכן וראשיתו במקדש פיניקי לאיזיס-הלס-אגתה שהיה במקום בתקופה

ההלניסטית. כאמור הורדוס מחדש המתחם ובונה בו מקדש לרומא ואוגוסטוס בשם "אוגוסטאום". המקדש נבנה על רחבה מוגבהת ("פודיום"), ובו מתחם מקודש ("טמנוס").

מתחם המקדש בתקופה הביזנטית: לדעת החופרים מקדש זה תפקד עד מ4. סביב 425 מפורק המקדש ונבנית במקום כנראה שכונת מגורים. 490 לערך נבנה במקום מבנה מתומן, לאיזשהו מרטיר, אולי קורנליוס, אולי "פרוקופיוס מבית שאן"¹⁰, ולדעתי אולי לזכר פמפילוס, מורה אבסביוס שמת כמרטיר בעיר (!).

פרט ליסודות שרדו גם כמה קטעי ריצוף, ובהם ניתן להבחין באופוס סקטילה. יסודות מלבניים במרכז מלמדים שכנראה שם היה קברו של המרטיר. כעבור עשור (בלבד) הוסב המבנה לכנסייה. על אף האופי הדתי בעליל של המתחם, מסתבר כי מאחוריו באותה תקופה תיפקד גם בית מרחץ. **מתחם המקדש בתקופה המוסלמית:** מהמקורות המוסלמיים אנו למדים שעל הגבעה הוקם בימי המוסלמים "מסגד יום השישי". שרידיו לא נתגלו, אך יתכן ולמעשה זו הסבת הכנסייה המתומנת למסגד, אם כי אין כל רמז למחרב.

מתחם המקדש בתקופה הצלבנית: בימי הצלבנים בונים מצפון לאזור הכנסייה המתומנת הביזנטית כנסייה חדשה תלת-אפסידילאית, ע"ש פטרוס הקדוש, ובה נשמר תקופה מסוימת "הגביע הקדוש".

- באזור המקדשים בולטים **עצי אשל**. למרות שהמשקעים מספיקים באזור זה, המליחות של המים גבוהה מאד, ורק אשל, עץ מדברי בד"כ, אך גם יודע להתמודד עם מליחות, ולכן מצליח לגדול כאן.
- בנוה הקתדרלה הצלבנית ניתן להבחין באפסיס נוסף. לפי פורת יתכן וזהו אפסיס של הקהילה היוונית האורתודוקסית שחיה באזור ההיפודרום המזרחי עד מ19.
- בירידה מהפודיום לכיוון "כיכר החתולים" ניתן להבחין ברצפה בכתובת יוונית בטבולה אנסטה:

EΘOΘ EΠI- ATΩΣE	Decay Trampled	
--------------------	----------------	--

למרות התוכן המורבידי, כתובת ליד, וצינורות חרס, מעידים שכנראה היה כאן בית מרחץ במ6, והכתובת אולי באה לאמר שמשתמשי בית המרחץ מנצחים את השחיקה..

בית הכנסת: מצפון למצודה הצלבנית לא רחוק מקו המים. נחפר ע"י אבי-יונה ונגב ב5-1962. הובחנו בו חמישה שכבות: שכונה חשמונאית, מ+1 ושלוש שכבות מ+4 עד מ+8.

האם פה היה גם בית הכנסת של מו1?? כנראה שהעדות אינה מספיק ברורה. אם אכן היה פה גם בית כנסת במו1, אולי זהו בית הכנסת שארועים בו הובילו למרד היהודים שסופו בחורבין בית המקדש!!

יוספוס מספר כי בית הכנסת של קיסריה, היה על אדמה בבעלות נוכרית, והבעל בית לא הסכים למכור האדמה, ואף היכר מבנים בחצר כך הגישה היתה דרך משעול צר. השיא היה כשלמחרת הופיע נוכרי בחצר בית הכנסת "והפך סיר נפוח עם פיו למטה והציג אותו לפני מבוא בית הכנסת וזבח עליו ציפורים לקרבן..". בתגובה היהודים הוציאו את ספרי התורה מבית הכנסת והעבירו אותם לנרבתה, ושלחו משלחת לפלורוס. אך המשלחת נאסרה (בטענה כי ספרי התורה הוצאו ללא היתר..), ונוכרי העיר טבחו ביהודים והרגו 20,000. פלורוס שבה את השאר, וכך קיסריה רוקנה מיהודיה. דבר זה גרר התארגנויות של יהודים בערים אחרות כנגד נוכרי המקום = ראשית המרד הגדול!!

בית הכנסת הביזנטי:

את שרידיו ניתן לראות בודאות מעבר לגדר. גודלו 18X19 מ', והוא פונה דרומה, בעוד הכניסה מכיוון מזרח.

כתובת פסיפס: ברצפת הפסיפס של בית כנסת זה שרידי כתובת. במקור נחשפה ע"י אבי-יונה:

..EΙYΠOΜE(A)ONTAΙΣ ..ΛΛAΞOYΣIN(..)N ..ΦOPA.. ..AI	THOSE WHO AWAIT GOD WILL RENEW THEIR STRENGTH ?	אלו המחכים לאל הוא ישיבם כח ?
--	---	----------------------------------

- קטע נוסף (שלא שרד) מכיל כתובת ביוונית המעידה כי איש בשם "יוליוס" תרם משהו למבנה.
- קטע פסיפס נוסף (שהועבר למוזיאון שדות ים) מכיל כתובת נוספת ביוונית:

BHPYΛΛOΣ APXΙΣ(YNAΓΩΓOΣ) KAI ΦONTINHΣ	Beryllos, the son of Iouda (or Ioustos), the head of the synagogue and curator,	"ברליוס, ראש הכנסת ופרנסה, בן יוסטוס, עשה על חשבוננו את עבודת הפסיפס
--	---	--

¹⁰ לפי אבסביוס פרוקופיוס היה מרטיר שהוצא להורג בקיסריה. ע"פ מקורות ביזנטיים מאוחרים יותר הקפלה על שם פרוקופיוס הועלתה באש בעת מרידות השומרונים 484. האם בקפלה המתומנת שרידי שכבת חורבן 484??? להשלים!!

ΥΟΣ ΙΟΥΤΟΥ ΕΠΗΟΙ- ΗΣΕ ΤΗΝ ΨΗΦΟ- ΤΗΣΙΑΝ ΤΟΥ ΤΡΙ- ΚΑΙΝΙΟΥ ΤΩ ΙΑΙΩ	donated the tessellated pavement of the triclinium at his own cost.	של הטרקלין".
--	---	--------------

רשימת כד משמרות הכהונה: בבית הכנסת נמצאה שבר כתובת על אבן ובה רשימה של כ"ד משמרות הכהנים לכהונה.
כותרת עם חרות מנורה: גם היא מתוארכת לבית הכנסת הזה.
קופת בית הכנסת: התגלתה כנראה הקופה הציבורית של בית הכנסת, ובה 3700 מטבעות (!). המאוחרים שבהם משנת 355 לסה"נ.
 * התלמוד (להשלים איפה!!) מזכיר אחד מבתי הכנסת של קיסריה כנמצאים מול הים, ואולי הכוונה אליו.

בית השער הצלבני: שוחזר ע"י א. נגב (מגובה כותרות המרפק!! אבל אין סימן שחור...). בכותרות המרפק עיטורים, חלקם של שושן ("פלור דה ל"), סמל בית המלוכה של צרפת, והדבר הולם שכן לוואי הט הוא בונה קיסריה הצלבנית (!).

"רחוב הפסלים": ממזרח לשער הצלבני. מכיל שרידי בסיליקה ביזנטית, ושם הושמו שני פסלים גדולים שנמצאו בחפירות, משיש ומפורפיר. פסל הפורפירי אולי היה של הדריאנוס. ברצפה כתובת פסיפס המעידה על שיפוץ הריצוף במ 6 בימיו של "ראש העיר פלאביוס סטרטגיוס":

ΕΠΙ ΦΛ(ΑΙΟΥΙΟΥ) ΕΝΤΟΛΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΩΤ(ΑΤΟΥ) ΣΤΡΑΤΗΛ(ΑΤΟΥ) ΚΑΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΦΛ(ΑΟΥΙΟΣ) ΣΤΡΑΤΗΓΙΟΣ ΠΕΡΙΒΑ(ΕΠΤΟΣ) ΜΑΤΗΡ ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ(ΥΩΝ) ΤΗΝ ΑΦΙΔΑ ΣΟΥ ΤΩ ΤΟΙΧΩ ΚΑΙ ΤΗ ΑΝΑΒΑΘΡΑ ΑΠΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ) ΔΕΚΑΤΗΣ ΕΥΤΥΧΩΣ	המפקד פלאויוס סטראטגוס בנה מכספי הציבור את הקיר ואת המדרגות ואת האפסיס בימי הנציב פלאביוס אנטולוס באינדיקציה העשירית בשעה טובה
Under Flavios Entolios, the gloriosissimate grade, general and proconsul, flavios strategies, of spectabilate grade, father of the first man, (built) the arch together with the wall and the staircase from the city funds, in the tenth indiction, with good fortune.	

הפסלים היו חלק ממתחמים רומים קדומים, אך יתכן והושמו כאן כבר בתקופה הביזנטית לעטר הבסיליקה הביזנטית (כך לפחות מציע הולום).
 "אנאבטרה" – מדרגות, הירידה מהרחוב לרחבה מרוצפת השישי.
 "טויכוס" – כנראה הקיר המערבי, שהוסף להשלמת הקיר המזרחי, הקדום יותר.
 "אפסיס" ("אפידה") – לא נתגלה כזה, אך במ 6 "אפסיס" יכל להתיחס גם לקשת, ומכך מסיק הולם כי העמודים בתחתית המדרגות נשאו קשת סורית, שעליה מדברת הכתובת.

ההיפודרום המזרחי: נוסד כנראה כבר בימי הדריאנוס, ומלמד שההיפודרום המערבי יצא מהר מאד מכלל שימוש. אורכו היה 450 מ' ורוחבו 90 מ'. מעריכים כי הכיל עד 30,000 צופים (מהגדולים במזרח!! ב"סירקוס מקסימוס" ברומא היה מקום ל-150,000 צופים. בהיפודרום המרכזי של קונסטנטינופול היה מקום ל-100,000 צופים).
 המתחים טרם נחפר, אך נחשפו עמודים קוניים שציינו נקודות הסיבוב (META), ובמרכז השדרה (SPINA) נחשף אובליסק גרניט שב-200 שוחזר למלוא גובהו (27 מ'). משערים שהיו במקום גם בריכות נוי (euripus) ורחבת המירוץ (ARENA).
 ההיפודרום כנראה תיפקד עד מ+6, ומלמד שהנצרות לא היתה כה דומיננטית בעיר כמו שאוריגנס ואבסביוס בטח היו רוצים..

"ההיפודרום הקדוש" ..: בתקופה הצלבנית זוהה האובליסק, שהיה על צידו, כ"שולחנו של ישו", והעמודים הקטנים שלצידו כ"נרות ישו"!! כמו כן באותה תקופה נבנתה כנסייה ליד ההיפודרום בה כביכול היו עצמות קורנליוס, ועצמות בנותיו של פיליפוס!!
 כך מתאר אותם נוסע אנונימי מ-13:
"מחוץ לחומות העיר הישנה קפלה בה מונחות עצמותיו של קורנליוס שהוטבל ע"י סט. פטרוס.. בסמוך לקפלה, אבן גדולה, מאורכת עשויה משייש בהיר, הנקראת "שולחן האדון", ולידה שתי אבנים קטנות, עבות בחלקן התחתון ומחודדות בחלקן העליון. הן נקראות "נרות האדון". בקפלה הוטמו עצמות בנותיו של סט. פיליפוס, אשר הטביל את הכושי"
 בסביבות ההיפודרום המזרחי התישבו יוונים אורתודוקסים במ 19 (אולי בזיקה למסורות הקדושה מהתקופה הצלבנית????). הם עזבו המקום לאחר עוינות מצידם של הבוסמנים אשר יושבו באזור הנמל ע"י העותמאנים, אך עד היום ניתן לראות שני מבנים, וצמוד לכביש שער.

תעוד מראשית 20 מלמד שאבניו נשדדו בשיטתיות בימי הכפר הבוסני. נחפר ב1972 ע"י בול, וב1978 ע"י האמפרי.

- לצידו של הכביש המודרני המוביל מהשער הצלבני לאזור ההיפודרום המזרחי נעשו חפירות הצלה כדי להתקין מסלול אופניים, ובהם התגלה כי הציר המודרני בדיוק מעל ציר הדקומנוס העתיק, אולי הדקומנוס הראשי של קיסריה הרומית-ביזנטית (!).

מרוצי סוסים ויהדות. שוב – היהדות הרבנית הסתייגה מפעילות זו, אך ספר הרזים שוב מוכיח מעורבות של יהודים גם במרוצי סוסים, ומכיל הנחיות כיצד לזייע בזכיה במרוץ:
אם בקשת להריץ סוסים בלא כוחם ולא יכשלו במרוצתם ויהיו קלים כרוח ולא תקדמם רגל כל חיה וישאו חן וחסד במרוצתם, קח טס שלכסף וכתוב עליו שמות הסוסים ושמות המלאכים ושם השרים שעליהם ואמור: משביע אני עליכם מלאכי מרוצה הרצים בין הכוכבים שתאזרו כח וחיל את הסוסים שלמירוץ פ' ואת הניוכוס שלו המריץ אותם, וירוצו ולא ייעפו ולא ייכשלו ויהיו רצים וקלים כנשר וכל חיות לא יעמדו לפנייהם וכל קסם וכשף לא יעלה עליהם. וקח את הטס וטמנהו במירוץ שאתה מבקש לזכות.

"פסיפס הציפורים": מתחם גדול וכולו מרוצף פסיפס מהתקופה הביזנטית. נתגלה באקראי כאשר יחיד צבאית חפרה שוחות במקום ב1950 ונחפר ע"י ייבין ב1955. בהעדר תקציב הוא כוסה בשנות השבעים לאחר שסבל משוד וונדליזם. רק כעבור קרוב ל50 שנה, בשנת 2004, המתחם נחשף מחדש, כולל כמה חדרים נספחים. באחד מהם נתגלו גם שרידי שולחן מצופה פסיפס אבני זכוכית, חלקם מעוטרים בעלי זהב. הפסיפס בחדר המרכזי מציג 120 מדליונים, בכל אחד בע"ח. במסגרת סביב מתוארים בע"ח נוספים במערך הרלדי, ועצי פרי, כולל תפוז ולימון, שזהו התאור הראשון של גידולם בא"י. אף שלא נתגלתה כתובת די ברורה שהמתחם היה בבעלות איש עשיר ביותר, אולי מושל הפרובינציה, או המשנה. תאור הציפורים יתכן והוא על בסיס האופנה דאז, אך יתכן והוא הזמן בהשראת הציפורים הרבות שאולי קיננו במאגר נחל תנינים הסמוך שנוצר ע"י הסכר העתיק. לזהותו הנוצרית של הבכיר רק רמזים:
 א. נמצאו שתי ידיות ברונזה מעוצבות בצורת צלב.
 ב. בפאנל הזכוכית המוזהבת יריעות זהב עם צורת צלב.
 ג. רווחים בין המדליונים עיטורי צלב מסוגננים.
 * העדר כתובות כנראה מעידה כי זהו מעונו הפרטי של הבכיר.
 * החוקרים מתארכים הוילה לשלהי התקופה הביזנטית. המבנה גם לא היה בשימוש זמן רב. פורת מציע כי הוילה נבנתה ב628 לאחר שהרקלס ניצח את הפרסים, אך הוילה התקימה רק עשור עד שהמוסלמים כבשו העיר קיסריה ב640.
 * במרכז הפסיפס מתקן לא מזהה. או שזה בור, או סתם קטעי תקרה שנפלו. בכל אופן פורת לא מציין את זה..

בית ה"ברכות לחקלאי": 300 מ' מצפ מע לבית פסיפס הציפורים, בין רחוב הדקל 8 ל10, חשף זליגמן ב1973, רצפת פסיפס המכילה עיטורים גיאומטרים ושתי כתובות במסגרת עגולה:
 א. על בסיס דברים ז 13:

ΚΣ Ο ΘΣ ΕΥΛΟ ΓΗΣΕΙ ΤΟΝ ΣΙΤΟΝ ΣΟΥ ΚΑΙ ΤΟΝ ΟΙΝΟΝ ΣΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΕΟΝ ΣΟΥ ΚΑΙ ΠΛΗΤΥ ΝΕ ΑΜΗΝ	The LORD will Bless your grain And your wine And your oil And he will increase (them) Amen	וַיְבָרֶכֶת, וַיְבָרֶכֶת וַיְבָרֶכֶת; וַיְבָרֶכֶת פְּרִי-בִטְנֶךָ וּפְרִי-אֲדָמְתֶךָ דָּגְנֶךָ וְתִירְשֶׁךָ וַיַּצְהֶרְךָ	יברך אדוני אליהן את דגן ותירושך ויצהרך והוא ירבה אותם אמן.
--	---	---	---

ב. על בסיס תהילים ד 8:

ΑΠΟ ΚΑΡ ΤΙΟΥ ΣΙΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΟΥ ΑΥΤΩΝ ΕΠΛΗΘΥΝ ΘΗΣΑΝ	From their fruit grain And wine and Olive oil they Were multi- plied	מַעַת דָּגְנָם וְתִירוֹשָׁם רְבוּ	מעת פרותיהם, דגנם תירושם ויצהרם רבו
---	--	-----------------------------------	--

א. תרגום פסוק מתהילים ד 8: " (גם די שונה.. במקור נכתב: " נְתַתָּה שְׂמֵחָה בְּלִבִּי ; ".)
 זליגמן העריך שהחדר הוא חלק מאחוזת חקלאית של נוצרים, מ5-6.

לצורך בניית המבנה ברחוב הדקל 10 נחפר אזור זה מחדש, והחפירות לימדו שהיה במקור קומפלקס גדול, עם קפלה קטנה בפאתו הדרומית (גם בקומפלקס פסיפס הציפורים התגלתה קפלה קטנה). החפירות החדשות לא איתרו מתקנים חקלאיים, ולכן פורת מעריך שזהו וילה כפרית (VILLA RUSTICA) או ארמון פרברי (VILLA SUB URBANA). אין עדויות חורבן, וכנראה ניטש באופן מסודר, במ.7.

ביב:

Siegelman A. 1974. A Mosaic Floor at Caesarea Maritima. *IEJ* 24:216-221.

פורת י' ____ . ארמונות בעיבורי קיסריה הביזנטית. *קתדרה* 122, עמ' 118-142.

בית המרחץ הצפוני: לפי "קרדום" 750 מ' צפ מז מהאמה העליונה האיטלקים חשפו בית מרחץ, ובצמוד אליו בריכה. בבריכה נמצאו עצמות דגים רבים, ומניחים שגידלו שם אמנון, הזקוקים לטמפ' גבוהה יחסית (22 מעלות). כנראה שזה ממערב ל"בית הציפורים"!! בינו לבין "בית הציפורים" היה בית העלמין של העיר, ונתגלו שם קברים וסרקופגים רבים!! **לאתר!!**

אמות המים של קיסריה:**א. "האמה הגבוהה"**

מקורה ממעינות באזור שוני, ומפורסמת בקטע לאורך החוף בו היא נישאת ע"ג קשתו (ארקדה). מכילה שלושה שלבים:

אמה A – ממעינות שוני (כנראה 17 ק"מ)

אמה B – הכפלת הנפח, והארכת המקור לעין צברין (23 ק"מ).

אמה C – הגבהה (תוך סתימת) B.

* האמה הגיע לעיר בגובה 8 מ' מעל פני הים, ושמרה על שיפוע של 0.2 פרומיל בלבד (20 ס"מ לכל ק"מ!!!!!!).

* כשהולכים מעל רואים לעיתים שריד כיסוי גמלוני. כיסוי זה היה כנראה נגד החולות שהרוח הסיעה, ושבאמת בסוף כיסו את כל האמה..

"מעקף בית חנניה": כנראה מעקף של ביצות כבארה שנעשה בתקופה הביזנטית, **בעקבות הקמת הסכר על נחל תנינים שיצר ביצה בכל העמק, ולשקיעת האמה בתואי המקורי.**

* צינורות חרס אולי היה נסיון לפתרון קודם, על ידי יצירת מתקן גיחון. לפי פורת זמנם של צינורות החרס ביזנטי!!

* לאורך ה"מחלף" ניתן לראות גושי טרבנטין. אלו נזילות שלא תוקנו מאות שנים (!). ליד הכניסה לבית חנניה, 30 מ' מצד ימין, ניתן לראות שתי כתובות בלטינית:

כתובת א: במסגרת עגולה, עם עיט מלמעלה:

IMP(ERATOR) TR(AIA)N(O) HDR(IANON) AUG(USTO) VEX(ILLATIO) LEG(IONIS) X (F)RET(NSIS)	A detachment of Legio X fretensis (made this) (under) imperator Trajan Hadrian Augustus	(בימי שליט, קיסר הדריאנוס הנעלה יחידה (מ)לגיון עשירי "פרטנזיס" (עשתה זאת))
--	--	---

כתובת ב: בטבולה אנסטה:

IMP(ERATOR) CAES(AR) TRAIANUS HADRIANUS AUG(USTUS) FECIT PER VEXILLATIO(NEM) LEG(IONIS) X FRETE(NSIS)	Imperator Caesar Trajan Hadrian Agusutus made (the aqueduct) Through detachment of Legio X Fretensis	שליט קיסר טריאנוס הדריאנוס (ה)אלוהי עשה (האמה) באמצעות יחידה של הלגיון העשירי "פרטנזיס"
--	---	--

ממתי האמות?: יוספוס מציין בהרחבה את מפעלי הבניה של הורדוס בקיסריה, אך הוא **אינו** מזכיר שהורדוס התקין אמת מים לקיסריה, אך שנים הניחו שהוא בנה את A (ולא ציון כי זה היה ברור..).

מחקר חדש של ספי פורת מאחר את אמה A לימי הנציבים, ומיחס את מקורות המים בימי הורדוס לבארות מים רבות שנתגלו בחפירות (כגון בארמון!).

אמה B מתוארכת למ2, כעדות תשע כתובות של בעיקר יחידות מהלגיון העשירי, מימי הדריאנוס. (במנהרת א-זרקא התעלות אוחדו, ואחכ הופרדו שוב..)

אמה C מתוארת למ4, וכנראה נועדה להביא מים לקיסריה במפלס יותר גבוה (לבית המרחץ המרכזי??).

"מי קדם" – א-ה, ש 9-17, ו 9-14; 24 שח למבוגר, 18 לילד. 04-6388622.

קטע בתחילת אמה B, באזור שוני, באורך 300 מ', שנפתח לביקורים.

האתר הוא חלק מ"פארק אלונה". שמה של המועצה בא מהשם הערבי שהיה קודם למקום – "סינדיאן", שהוא אחד השמות לאלון.

האתר התגלה במקרה בשנות השישים, כאשר מקורות ניקזה מי שטפונות של נחל תנינים לצרכי השקעה לאקויפר החוף, וטרקטור שקע לתוך פיר 4.. ישנם עוד הרבה קטעים של האמה החצובה שטרם נחפרו.

* כיום אמה מודרנית המקבילה לעיתים לתואי האמה העתיקה מזרימה מי הגשמים של רמת מנשה לכיוון החולות שממזרח לקיסריה, ושם הם משוקעים לאקויפר החוף!!

ב. "האמה הנמוכה" וסכר נחל תנינים

כנראה במ4 הותקנה אמה נוספת, באורך 5 ק"מ ובשיפוע 0 (!!!!) במקביל ל"אמה הגבוהה", והגיעה לקיסריה בגובה 5.5 מ'. מקורה באגן ניקוז נחל תנינים, עינות תמסח, וביצות כבארה, שטח של

5400 דונם (!!).

באגן הניקוז הותקן סכר באורך 193 מ', ובקצהו מגלשים להפעלת לפחות **שש טחנות קמח (!)**. בתקופה העותמאנית הוספו שבע טחנות קמח נוספות (!!). מתקן הטחינה כאן יחודי לארץ. בשל שפע המים הגלגל מפעיל שני מתקני טחינה. הדבר אפשרי רק במקום בו יש שפע מים, כגון כאן.

* באמצע הדרך בית מרחץ שפעל על מי האמה. המיקום קצת מבודד ותמוה. ב-1922 נרכש אזור הביצות ע"י אדמונד דה רוטשילד ויובש, ואז חדל הסכר לתפקד. הצפה בנחל תנינים בחורף 1991-2 הביא לחפירת הסכר כדי להתקין בו מעברי מים למקרה של גשמים חזקים (ואכן בחורף 2002-3 זה עבד).

* בקצה הדרומי של הסכר מתקן ויסות שהזרים מים לטחנות קמח ביזנטיות עד עותמאניות. לצידם צינורות חרס שהוטמנו בעת ייבוש ביצות כבארה ב-1926.. * בקצה הצפוני של הסכר טחנת קמח נוספת, עותמאנית. * מדרום לסכר קטע קצר של אמה המכונה "האמה הבלתי גמורה" והיא כנראה נסיון להביא מים לקיסריה, שנגטש לטובת המפעל הכולל הסכר. ככל הנראה הוא גם היה גבוה מידי..

למה שימשו מי האמה הנמוכה??: לא ברור מה עשו עם המים של מפעל זה בקיסריה היות והם מליחים. יתכן ושמשו לטרינות. אפשרות חדשה שמוצעת היא כי הם נועדו לפנות הבוצה שסתמה את הנמל.

* ניתן ללכת מאתר הסכר עד שפת הים. בשפך נחל תנינים שרידי גשר עותמאני שהותקן לכבוד ביקורו של **וילהלם הב**, קיסר גרמניה. מסיבה זו הכפר הערבי שהוקם באותם ימים מדרום כונה "ג'סר א-זרקא" (הגשר הכחול) – כי הגשר הותקן מעל המים והים הכחול.

מדוע "נחל תנינים" מכונה כך?: מקור השם הוא בשם הישוב בקצה שפך נחל תנינים – תל תנינים. ושמו העברי בא לו משמו היווני - **"קרוקודילופוליס"** (עיר התנינים). סוברים שהתנינים הם שריד טבעי במקום, או הובאו בתקופה הרומית לשעשועים בקיסריה, וחלק ברחו.. יש גם אגדה מקומית שאומרת ששני אחים התחרו על המלוכה באזור, ונהגו לרחוץ בנחל. האח הקנאי הביא בחשאי תנינים שטרפו את אחיו וכך יכל למלוך, והתנינים נותרו בנחל "עד עצם היום הזה".. * באמצע 1991 נצוד התנין האחרון בנחל תנינים, ועורו מוצג עד היום בקולג' שמידט שמול שער שכם!..

* ניתן לראות סכר צפוני באורך 700 מ' בקצהו הצפוני של אזור הביצות!!! מצפון למעגן מיכאל, בצד המזרחי של כביש החוף – **לחפש בשטח!!!**

ג. "האמה הדרומית": אמה נוספת לקיסריה, שאינה מופיעה בכל המפות, משכה מים בצינור ממעין מדרום לעיר, ממעין שנקרא עין אל עסל. הוא נובע בגובה 1.5 מ', ושימש אנשי הכפר הקטן אל מפג'ר. הוא אותר בעבודות תשתית לתחנת הכח בחדרה, ולאורכו נחשפו שלושה מתקני שחרור אויר. הוא מתוארך לתקופה הביזנטית. ביב: פורת י' תש"ן. אספקת המים לקיסריה בצינורות חרס. *עתיקות י' עמ' 110-101*.

כלל האמות מלמד על גודל ופאר העיר בתקופה הביזנטית, ועד כמה הביקוש למים עולה!! כמות התושבים אז, כאמור, מוערכת ב-100,000 תושבים!!

צומת פל"ים: לזכר ימי המאבק על הקמת המדינה, כאשר פלוגה ימית של הפלמ"ח התאמנה באזור קיבוץ שדות ים וקיסריה.

אור עקיבא: מעברת עולים ממרוקו, בריה"מ ופולין מ-1951, שב-1953 קיבלה את השם "אור עקיבא", שם הבא לשמר זכרו של ר' עקיבא וסיבלו בקיסריה. יתכן גם שמו השתמר איכשהו באתר שעל דרום הכרמל – מנסור אל עקב.. נגיד..

אם מוזיאון ראלי שווה?? מכיל אמנות מודרנית, וחינמי.. פתוח כל יום -10
..!15

ביבליוגרפיה

- אבי-יונה... (מאמר עתיר פרטים!).
פטריק תשס"ב. *קדמוניות 124*: 66-87.
פטריק י' 2003. הרקע העירוני למעשי המרטירים של קיסריה. *קתדרה 107*, עמ' 26-5.
קוסט י' תשס"ג. *היבטים כלכליים בהקמת סבסטוס, נמלה של קיסריה*. עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
רבן א' תשמ"ב. נמליה העתיקים של קיסריה. *קדמוניות 55-56*, עמ' 88-80.
שוורץ ד', תשמ"ז. *אגריפס הראשון*. ירושלים. עמ' 159-160, 226-227.

ESI 17 (1998); ESI 112 (2000).

Holum K.G. 1988. *King Herod's dream, Caesarea on the sea*. New York.

Holum K.G., Raban A., and Patrich J. (eds.) 1999. *Caesarea Papers II (JRA supp. 35)*.

Lehman C.L. and Holum K.G. 2000. *The Greek and Latin Inscriptions of Caesarea Maritima (The Joint Expedition to Caesarea Maritima. Excavation Reports V)*. Boston, MA.

- Levin L.I. 1975. *Caesarea under Roman Rule*. Leiden.
- Raban A. 1980. *A guide to Sebastos*. Haifa.
- Raban A., and Holum K.G. (eds.) 1996. *Caesarea Maritima: A retrospective after Two Millennia*. Leiden, Köln.
- Raban A. 2003. Sebastos – The Royal Harbour of Herod the Great. In Kokkinos N (ed.) *The World of the Herods*.
- Patrich J. 2001. Urban space in Caesarea Maritima, Israel. In Buns T.S. and Eadie J.W. (eds.). *Urban Centers and Rural in Contexts in Late Antiquity*. Past Laing, MI. pp. 77-110.
- Vann R.L. (ed.) 1992. *Caesarea Papers I (JRA supp. 5)*. Ann Arbor, MI.

מסמון 99 מטבעות זהב BA 56.